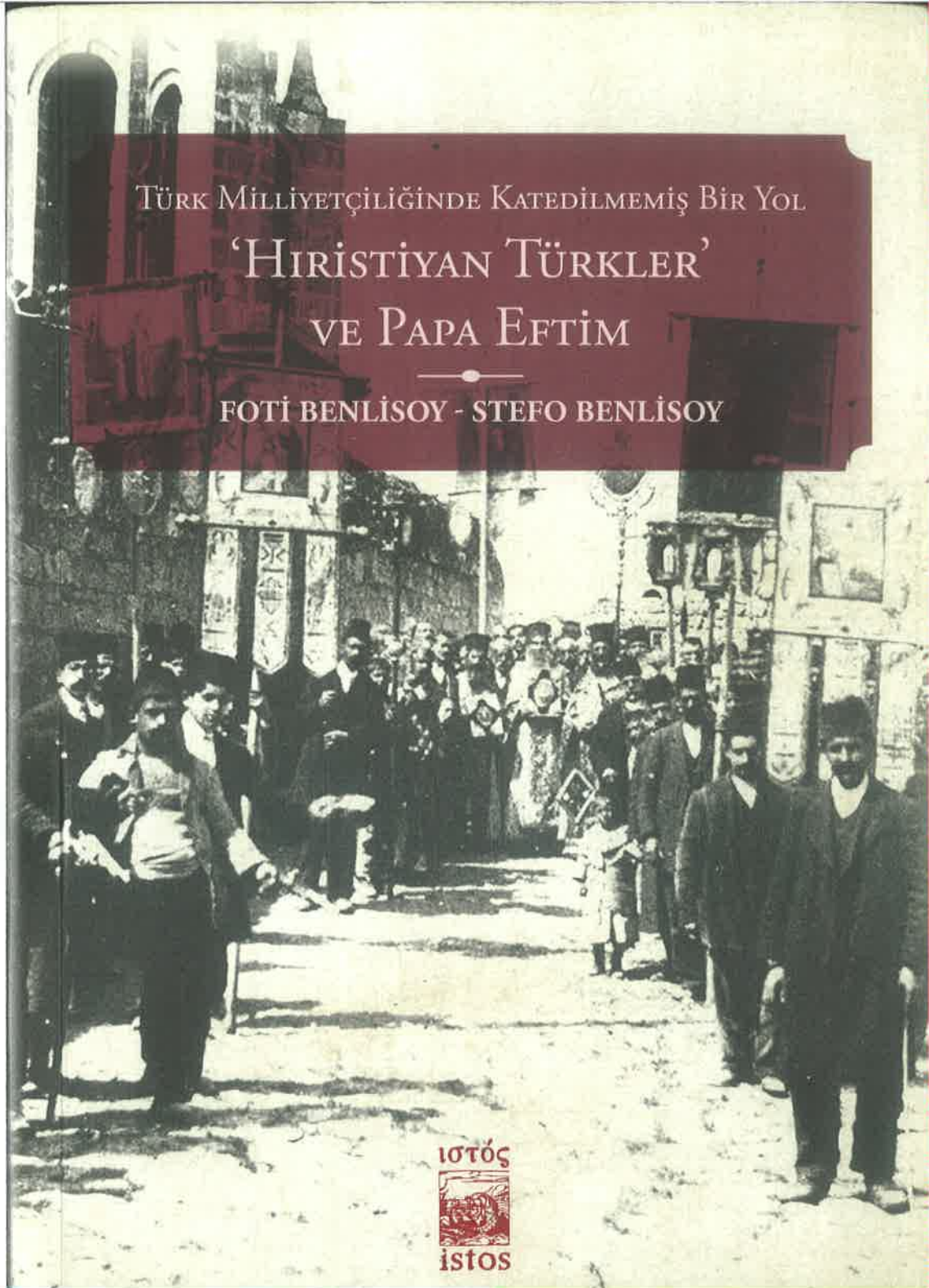

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNDE KATEDİLMEMİŞ BİR YOL

'HİRİSTİYAN TÜRKLER' VE PAPA EFTİM

FOTİ BENLİSOY - STEFO BENLİSOY

Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol:

'Hristiyan Türkler' ve Papa Eftim, Foti Benlisoy-Stefo Benlisoy, 2016

© istos yayın, 2016

Birinci Basım: Ekim 2016

Yayıma Hazırlayan: Haris Rigas, Seçkin Erdi

Kapak ve İç Tasarım: Aykut Kaplan

istos yayın

Mumhane Caddesi, No: 39, Aziz Andrea Manastırı Hanı,

Karaköy-İstanbul

Tel: +90 212 243 41 61

www.istospoli.com / info@istospoli.com

Sertifika No: 25219

ISBN: 978-605-4640-50-8

Baskı:

Figür Grafik ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti Yıldırım Oğuz Göker

Cad., Nilüfer Sk. 5. Gazeteciler Sitesi, No: A 19/5 Akatlar-İstanbul

Tel: +90 212 282 77 01

Sertifika No: 14746

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNDE KATEDİLMEMİŞ BİR YOL:

'HİRİSTİYAN TÜRKLER' VE PAPA EFTİM

Foti Benlisoy

Stefo Benlisoy

ιστός

istos

İÇİNDEKİLER

Giriş	7
Birinci Kısım	23
Kâbus yahut Mit:	
Papa Eftim Efendi.....	25
Türk Ortodoksluğunun İnşası	87
Nüfus Mübadelesi ve "Eksodus"	151
Papa Eftim İstanbul'da	179
İkinci Kısım	199
"Anatolluları Dalmış Oldukları Uykudan Uyandırmak": Anadolu	
Ortodoksları ve Yunan Milli Cemaati	201
'Hristiyan Türkler'	249
Laiklik ve Gayrimüslim Türkler: Gagavuzlar Vakası	317
Sonsöz	345
Kaynakça	353

GİRİŞ

“İsmet Paşa Venizelos geldiler,
Trampa yapmaya karar verdiler,
Acap bunu bi ferde mi sordular
Dünya kurulu görülmemiştir.

Türkiyadan kaldırdılar bizleri
Kan ağlıyor hepimizin gözleri
Heç kimsenin gülmez oldu yüzleri,
Bir yadirgi yere sürdüler bizi.

Kilisayı mektepleri terk ettik,
Eşyaları paraları sarf ettik
Andalayi [mübadele] yapanlara kahrettik
Her birimiz bir tarafa atıldık.”

Kayserili Ortodoks ruhani, Papa Neofitos'un 1924'te Selanik'te Yunan harfleriyle Türkçe, yani Karamanlıca olarak yayımlanan “Milli Felaket” adlı kitabındaki “Lozan Antlaşması Üzerine” (*Περί της Συνθήκης της Λωζάνης*) adlı şiiri bu dizelerle başlar.¹ Şiir, mü-

1- Papa Neofitos, *Εθνική Συμφορά, ήτοι θρήνοι Ποντίων, Σμυρναίων και εν γένει πάντων των Ανταλλαξιμων*

badele nedeniyle yaşanan acıları, çekilen sıkıntıları, düşülen perişanlıkları aktarır: “Terk eyledik saray gibi evleri / Mekân tuttuk dağ başında köyleri,” “Çokları da açık çıplak kaldılar / Evinden bağından mahrum oldular.” Mübadele sırasında ölenler, kaybolanlar, ailelerin parçalanması, insanların mallarını mülklerini, doğup büyüdükları topraklarını terke zorlanmalarından bahsedilir.²

Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe kitabın önsözüyle Yunanca kalem almıştır. Önsözde Neofitos, soydaşlarının Anadolu’da uğradığı felaketlerin onun için ilahi bir ilham kaynağı teşkil ettiğini belirtir. Neofitos, “ulusun ölümsüz öğretmeni” diye andığı ve Yunan milliyetçi panteonunun başta gelen figürlerinden olan düşünür ve devrimci Rigas Fereos’u (1757-1798) anarak onun şiirlerinin “kutsal vatanımızın” “zalim tiranlardan” kurtuluşunda oynadığı rolün altını çizer. Neofitos kendi dizelerinin de benzer bir etki yaratmasını istercesine, Anadolu’da uğranılan felaketlerin müsebbibi olan “fırkacılığın” ve siyasi hırsların ortadan kalkması için “ulusal tarihimizin bu trajik vakalarının” her Yunanın belleğine kazınması gerektiğini belirtir.

Yunanca önsözdeki Helen ulusal kimliğiyle özdeşliği ifade eden milliyetçi dile, az evvel bir kısmını aktardığımız Türkçe şiirin genelinde rastlanmaz. Neofitos beyitlerinde daha çok mübadele kararını alan politikacıları eleştirir, kendilerine Lozan’da “içirilen zehir”den bahseder ve “Yunanistan toprağına düşürül”melerine yanar. Mübadeleyi kimseye sormadan gerçekleştirilen bir “trampa” olarak değerlendiren, sürülmekten, dört bir yana savrulmaktan bahseder. Metnin neredeyse tamamına sinen bu olumsuz havaya karşın şiir geleceğe dair umutla sona erer. Üstelik şiirin bütününde memleketlerinden koparılıp yaban ellere atıldıkları, “sürüldükleri” söylenen muhacirlere bu sefer “ata toprağı”na geldikleri ve bir gün bu felaketlere sebep

olanlardan hesap soracakları söylenir: “Atamız yurdudur gün göreceğiz / Vakit gelip murada ereceğiz / Canavara bu hali soracağız / Cinsimizdir bize yardım edecek.” Bir yandan “trampa,” hatta “sürgün” edilmelerine, yaban ellere atılmalarına feryat edilirken diğer yandan da artık “ata yurdu”na geldikleri, “cins”lerinden yardım görecekları vurgulanır. Neofitos’un satırlarındaki bu çift dilliliğinin, mübadele-nin hemen akabinde akut bir biçimde yaşanan bir kimlik yarılmasını aksettirdiği rahatlıkla iddia edilebilir.³

Elinizdeki çalışma, sürgün olmak ile ata yurduna dönmek arasındaki işte bu çelişkili hali, bu yarılmayı, özellikle de bu kimlik karmaşasının rakip milliyetçilikler arasında nasıl bir rekabet konusu haline geldiği hususunu ele alacak. İlgili literatürde çoğu zaman “Karamanlı” olarak anılan Anadolu’nun Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyan ahalisi, on dokuzuncu yüzyılın özellikle son çeyreğinden itibaren birbiriyle çekişen Yunan ve Türk milliyetçiliklerinin talep ve iddialarının konusu olmaya başlar. Bu toplulukların neticede hangi “hayali cemaatin” parçası kılınacağı tartışması, Birinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından Patrikhane’den bağımsız, ulusal nitelikte müstakil bir Türk Kilisesi’nin kurulması çabası dolayısıyla bir “kilise ihtilafı” olarak somutluk kazanır. Elinizdeki çalışma işte bu kilise çatışmasını ele alarak birbiriyle bağlantılı bir dizi sorunun cevabını arıyor: Yunan ve Türk milliyetçilikleri Anadolu’lu Türkdil (Türko-fon) Ortodoksları kendi ulusal cemaatlerine dahil etmek adına hangi söylemsel stratejileri devreye soktular? Bu topluluğun Yunan milliyetçiliği açısından dilsel, Türk milliyetçiliği açısından dinsel aykırılığı ya da “anomalisi” nasıl bertaraf edilmeye çalışıldı? Söz konusu söylemsel stratejiler, aynı milliyetçi projeye bağlı farklı ulusal kimlik tanımları arasındaki rekabet bağlamında kimin Yunan ya da Türk sayılıp sayılmaması gerektiğine dair tanımlarda hangi değişiklikleri gündeme getiriyordu? Özellikle Türk milliyetçiliği açısından gayri-

Προσφύγων [Milli Felaket yani Pontuslu, İzmirli ve Tüm Mübadil Mültecilerin Ağrıtları] (Selanik: Tipois M. Triantafillou&Sia, 1924).

2- Türkdil Anadolu’lu Ortodoks mübadillerin göç acısını, vatan hasretini ve asil olarak da Yunanistan’da yerleştirildikleri mahallerdeki koşulları ve sıkıntıları dile getirdikleri Türkçe şiirlerinden bir seçki için bkz. *Muhacirâne-Karamanlı Muhacirler İçin Şiirin Sedası* (İstanbul: Istos yayın, 2016), haz. Evangelia Balta ve Aytek Soner Alpan.

3- Foti Benlisoy, “Kayserili Papaz Neofitos’un Mübadele Şiiri: ‘Türkiyadan kaldırdılar bizleri/Kan ağlıyor hepimizin gözleri’” *Toplumsal Tarih*, Haziran 2006, sayı 150, s. 48-51.

müslim bir topluluğun Türk sayılması, bizatihi Türk ulusal kimliğinin inşa süreci açısından ne anlama gelecekti? “Hristiyan Türkler” teması bizatihi Türklüğün nasıl tarif edilmesi gerektiği hususunda ve Türk milliyetçiliğinin dini aidiyetle, spesifik olarak da İslam’la ilişkisinde nasıl bir kırılmaya denk düşüyordu?

Bu sorulara cevap aramaya geçmeden önce az evvel andığımız Kayserili papaza geri dönelim. Mübadelenin hemen ardından, kendisi de mübadil olan Neofitos’un Selanik’te Türkçe (Yunan harfleriyle Türkçe) bir şiir kitabı yayımlıyor olması elbette bir tesadüf değildir. Zira Neofitos’un acı ve özlemlerini aksettirmeye çalıştığı insanların (ve dolayısıyla potansiyel okurlarının) önemli bir bölümü Türkçeden başka bir dil konuşamıyordu. Osmanlı Anadolu’sundaki Rum Ortodoks nüfusun önemli bir bölümünün Türkdil oluşu, yani anadillerinin Türkçe olması, günümüz okuyucusunu muhtemelen şaşırtacaktır. On dokuzuncu yüzyılda Anadolu’nun ağırlıkla iç kesimlerinde bulunan, ama kuzeyde Karadeniz’deki kimi cemaatlerden güneyde Kilikya ve Antalya’ya, batıda Bursa ve Aydın’a doğudaysa Kayseri ve Sivas vilayetlerine kadar uzanan geniş bir alandaki Ortodoks topluluklar arasında Türkçe hâkim konumdaydı. Türkçenin Anadolu’daki Ortodoks cemaatler arasında ne derece yaygın olduğu, kendisini Anadolu Rum Ortodoks toplulukların tarih, toplumsal yaşam ve kültürlerini incelemeye adanmış bir kuruluş olan Küçük Asya Araştırmaları Merkezi⁴ tarafından derlenen verilerde net biçimde ortaya konulmuştur. Buna göre (Roma dönemi Anadolu’sunun idari taksimatına uygun olarak tasnif edilen verilere binaen), “Kapadokya”daki toplam seksen bir Ortodoks cemaatten kırk dokuzu Türkçe konuşuyordu. Isparta, Burdur ve Antalya ile Konya illerinin bir kısmını kapsayan “Pisidya”da altı Ortodoks cemaatin tümü, günümüzde Eskişehir, Afyon ve Kütahya’nın kapladığı “Frigya”da da on dokuz cemaatten on dördü

4- Küçük Asya Araştırmaları Merkezi tarafından oluşturulan, Ortodoks Rum mültecilerin göçleri, memleketlerindeki toplumsal yaşamları, kültürel gelenekleri ve ibadetlerine ilişkin sözlü tanıklıklarına dayalı arşivi etnografik açıdan ele alan bir çalışma için bkz. Penelope Papaïlias, “Mülteci Belleği veya Bir Yunan Kurumu Üzerine Notlar,” *Hatıralıklarıyla ve Unutuklarıyla Türkiye’nin Toplumsal Hafızası* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), der. Esra Özyürek, s. 267-297.

Türkdilliydi. Antalya’nın doğusunu kapsayan “Pamfilya”da yedi cemaatten altısı Türkçe konuşmaktaydı. Esasında Anadolu Ortodoks cemaatlerinin ortaya koyduğu dilsel manzara çok daha karmaşıktı. Yine aynı kaynağa göre, İznik, İzmit körfezi, Sakarya ve Bursa arasındaki bölgeyi kaplayan “Bitinya”da on üç, Fırat nehri bölgesinde beş cemaat ise Ermenice konuşuyordu. “Kilikya”da iki Ortodoks köyü Arapça konuşurken, Çanakkale Boğazı’nın Anadolu yakasında üç köyse Bulgarca konuşuyordu. Dicle bölgesinde Kürtçe ve Süryanice konuşan birer Ortodoks köy vardı.⁵

Bu tür dilsel “hususiyetler” elbette ki İmparatorluğun Ortodoks nüfusuyla sınırlı değildi; “Karamanlılar” fenomeni, Osmanlı dünya-sındaki biricik ve yalıtılmış bir örnek sayılamaz. Türkçe yazmak için Ermeni alfabesini kullanan, Türkçe konuşan Ermeniler Anadolu’daki Ermeni nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturmuyordu. Balkanlar’da Türkdilli olan ve Türkçe yazmak için Kiril alfabesini kullanan Slav topluluklar mevcuttu. *Frangolevandini* (Φραγκολεβαντίνοι), yani Yunanca konuşan Katolikler, Yunancayı Latin alfabesiyle (*frangohiotika* / Φραγκοχιώτικα) yazıyorlardı. Benzer şekilde, İstanbul’un Yunanca konuşan Yahudileri (*Romanyot*) Yunanca yazmak için İbranice alfabeyi kullanıyorlardı. Yine İstanbul’un Hasköy gibi Yahudilerin yoğun olarak bulunduğu mahallelerinde mukim olup *Ladino* konuşan Ortodoks Hristiyanlar bulunmaktaydı.⁶

Konuşulan dilin insanların kolektif kimliğini tayin etmede asli bir kıtas sayılmadığı bir çağda dilsel çeşitliliğin bugünkü anlamda bir siyasal ya da dini ehemmiyeti yoktu. Siyasal iktidarın ya da kilisenin dili yerel dillerle rekabet içinde değildi, tüm bu diller elbette belli bir hiyerarşi dahilinde birarada var olabiliyorlardı. Ortodoks gelenekte de dil farklılıkları (çeşitli diller veya diyalektler) “siyasal” bir öneme sahip

5- Bkz. P. Kitromilides-A. Alexandris, “Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration,” *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* [Deltio Kentru Mikrasiatikon Spudon], cilt 5, 1984-1985, s. 18-20.

6- Richard Clogg, “Anadolu Hristiyan Karındaşlarımız: The Turkish-speaking Greeks of Asia Minor,” *Neohellenism* (Canberra: Australian National University, 1992) içinde, der. John Burke ve Stathis Gauntlett, *Humanities Research Centre, Monograph 5*, s. 67-8.

değildi; çünkü bunlar kilisenin diline şu ya da bu biçimde tesir etmiyordu. Ortodoks cemaatine ait olmanın herhangi bir dili kullanıyor olmakla ilgisi yoktu. Aslına bakılırsa anadilin veya yerellerde konuşulan dil ve lehçelerin seçkinlerin “resmi” dilinden ya da ayin dilinden apayrı bir lisan olması, tarım toplumlarının ya da kapitalist modernlik öncesi zamanların genel bir karakteristiği idi. Hatta kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması ve modern ulus devlet formunun şekillenmesi öncesinde toplumların dilsel benzerlik ve homojenizasyondan ziyade dilsel farklılaşmayla tanımlandıkları söylenebilir. Devletler ve hâkim sınıflar tebaalarının kültürel ve dilsel anlamda homojen olmasıyla ya da aralarındaki iletişimin yoğunlaşmasıyla ilgilenmezlerdi. Zaten bu tür devlet yapıları kitleleri müşterek bir kültürde bütünleştirecek maddi araçlara da sahip değildiler. Bu nedenlerden ötürü “Karamanlılar”ın, daha doğrusu Anadolu’nun Türkdilli Ortodoks Hristiyanlarının nevi şahsına münhasır istisnai bir vaka olarak ele alınmaması gerekir.

Bu noktada, çalışmamızın hemen başında önemli bir hususa dair bir uyarı yapmak elzem gibi görünüyor. Günümüzde Türkdilli Anadolu Ortodoksları tanımlamak için Türkçe ve Yunanca Osmanlı tarihyazımında “Karamanlı / *Καραμανλήδες*” tabiri, yaygın olarak kullanılıyor. Oysa aynı ifade, on dokuzuncu yüzyılda, özellikle de başta İstanbul olmak üzere kent merkezlerinde Anadolu Ortodokslarını hor görmek, onların aşağı sınıfsal pozisyonları ve taşralılıklarının getirdiği kültürel ve eğitsel yetersizliklerini, “kabalıklarını” ve adab-ı muaşeret yoksunluklarını vurgulamak için kullanılan aşağılayıcı bir terimdi. Bu anlamıyla da “Karamanlı” tabiri Anadolu Ortodoksları tarafından kullanılmaktan kaçınılan, bazen de tepkiyle karşılanıp reddedilen bir ifade olmuştur. Dolayısıyla bu terimi günümüzde kullanırken bu tarihsel arka planı göz önünde bulundurmamak gerekir. Bu kaygıdan dolayı, bu çalışmada “Karamanlı” tabiri kullanıldığı zaman onun tırnak içerisine alınması tercih edilmiştir.⁷

7- “Karamanlı” tabirinin bu tahkiri edici niteliğine rağmen nasıl yaygınlaşıp zaman içerisinde bizzat Anadolu kökenli Ortodokslar tarafından dahi kabul edilir hale geldiği ise ayrı bir tartışma-inceleme başlığıdır. Bkz. Foti Benlisoy & Stefo Benlisoy, “Karamanlılar, Anadolu Ahalisi ve Aşağı Tabakalar: Türkdilli Anadolu Ortodokslarında

“Karamanlılar” ya da daha doğru bir ifadeyle Anadolu Türk dil Ortodoks Hristiyanlar, çoğu durumda dilsel ve kültürel çeşitliliğin bir örneği, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki halkların ve inançların iç içe geçmişliğinin bir tezahürü olarak ele alınmıştır. Bu topluluklara has yazım biçimi olan *Karamanlîca*, yani Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe ve bu yazım biçimini kullanan görece zengin bibliyografya Yunan, Türk ve Avrupalı araştırmacılar tarafından incelenmiştir.⁸ Ne var ki, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılların yükselen milliyetçilikleri ile Anadolu’nun Türkdilli Ortodoks Hristiyan nüfusu arasındaki ilişkinin derinlemesine ele alındığını söylemek mümkün değildir. Yunan irredantizminin Anadolu’daki Ortodoks cemaat örgütlenmeleri üzerindeki etkileri ve de bu cemaatlerin kolektif öz-farkındalıkları hususu bir ölçüde incelenmişse⁹ de Türk milliyetçiliğinin bu topluluklara dair talep, iddia ve girişimleri ve bunların Anadolu Ortodokslar üzerindeki etkisi neredeyse hiç tartışılmamıştır.

Anadolu Ortodoks cemaatlerinin önemli bölümünün “dilsel Türklüğü” ve kendilerine has kimlik biçimleri, kültürel standartlaşma ve homojenleşmenin artık kural haline geldiği on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında önem kazanmaya başladı ve rakip milliyetçiliklerin ilgi alanına dahil oldu. Böylece “Karamanlılar” giderek Yunan ve Türk milliyetçi söylemleri arasında bir rekabet ve çatışmanın konusu haline geldi. Yunan milliyetçilerine göre Küçük Asya’nın iç kesimlerinin kadim halkları, Helenistik dönemde Yunanlaşmış ve dilleri de tedrici olarak Yunancayla ikame olmuştu. Hristiyanlığın yayılmasının ardından Yunan dili ve kültürü hem kent merkezlerinde hem

Kimlik Algısı,” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 112, Güz 2010, s. 7-22.

8- Karamanlîca bibliyografyası için bkz. Sévérien Salaville ve Eugène Dallegio, *Karamanlidika, Bibliographie Analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, I (1584-1850)* (Atina: 1958); *II (1851-1865)* (Atina: 1966); *III (1866-1900)* (Atina: 1974). Evangelia Balta, *Karamanlidika. Additions (1584-1900). Bibliographie Analytique* (Atina: 1987); *Karamanlidika. XXe siècle. Bibliographie Analytique* (Atina: 1987); *Karamanlidika, Nouvelles Additions et Compléments, I* (Atina: 1997).

9- Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları* (Ankara: Ayraç Yayınları, 1997); Sia Anagnostopoulou, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας-1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες* [Küçük Asya 19. yy-1919 Rum Ortodoks Cemaatleri] (Atina: Ελληνικά Γράμματα, 1997); Vangelis Kechriotis, *The Greeks of Izmir at the End of the Empire A Non-Muslim Ottoman Community Between Autonomy and Patriotism* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Leiden Üniversitesi, 2005).

de kırsal alanlarda hâkim konuma gelmişti. Ancak çok sonra, Türk istilalarıyla bu durum tersine çevrilmiş, istilaların kıyıcılığı, Türklerle uzun süre bir arada yaşamak zorunda kalmak, sahil bölgelerindeki Yunanca konuşan topluluklardan yalıtılmışlık gibi faktörler, Yunancanın tedrici olarak ortadan kalkması sonucunu doğurmuştur. Yani Yunan milliyetçi yazınına göre bu topluluklar, lisanları ulusal tarihin med cezirleri arasında Türkleşmiş Yunanlardan ibaretti. Yunan kökenden geliyorlardı; fakat zor yoluyla ve de Anadolu'nun sahil bölgelerindeki Yunanca konuşan Ortodoks cemaatlerden yalıtılmış olmanın sonucunda giderek Türkçeyi kabullenmek durumunda kalmışlardı.

Türk milliyetçileri ise Anadolu'nun Türkçe konuşan Hristiyanlarının Türk oldukları iddiasını Yunan cenahındaki benzerlerine kıyasla hayli geç bir aşamada dillendirmeye başladı. Anadolu Hristiyanlarının Türk olduğu iddiası, Anadolu'nun esasen Türk olduğu fikriyle yakından bağlantılıydı. "Karamanlıların" Türklüğü, Türk milliyetçileri için Türklerin Anadolu'nun otantik sakinleri olduğunun önemli bir kanıtı ve Anadolu'daki Türk varlığının yakın zamanlı, yapay ve neticede geçici bir mahiyet taşıdığına dair Yunan (ve Batı) iddialarını çürütecek bir karşı argümandı. Bu teoriyle Anadolu'nun siyasal anlamda bölünmesi tehdidini cari kılan siyasal koşullar arasındaki bağ aşikârdır. Bu sebeple Anadolu Hristiyanlarının Türk olduğunu öne süren görüşler, daha on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren ileri sürülmüşlerse de tam da Anadolu'nun bölünmesinin yakın ve olası bir tehlike olarak gündemde olduğu Mütareke sonrasında ciddi bir yaygınlık kazanmışlardır. Anadolu'nun esasen Türk olduğu ve başka hiçbir ulusal topluluğa ait olamayacağı vurgusu, orada yaşayan Hristiyanların da Türk olduğu iddiasını öne sürmeyi mümkün kılmıştır. Dahası, Hristiyan Türklerin mevcudiyeti, Anadolu'daki Türk yerleşiminin yakın bir zamana dayanan sathi bir durum olmayıp derin tarihsel köklere sahip olduğunun bir kanıtı kabul ediliyordu. Bu teoriye göre Anadolu'nun Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanları kadim zamanlarda Anadolu'ya yerleşmiş Türk kavimlerinin torunlarıydılar. Daha da detaya girersek, Türkdil Hristiyanla-

rın soyu, dört bin yıl önce yarımadada yaşamış olan otokton Turanî topluluklardan geliyordu. Turan kökenli nüfus, Bizans döneminde Hristiyanlığı benimsemiş ama dilini, dolayısıyla da ulusal kimliğini muhafaza edebilmişti. Bu yaklaşımın başka bir versiyonuna göre ise "Hristiyan Türkler," Bizans ordusuna hizmet etmiş ve Hristiyanlığı benimsemiş Türk köylü-savaşçıların ya da tüccarların soyundan geliyordu. Bunlar Ortodoks ritüellerini Türk dilinde yerine getirmişse de gelenekleri ve halk kültürleri esas itibarıyla Türk kalmıştı.

Kısacası, Anadolu'nun Türkdil Ortodoks nüfusu, dilsel hususiyeti nedeniyle yirminci yüzyılın başında Yunan ve Türk milliyetçilikleri arasında, bunların dilce Türkleşmiş Yunanlar mı, yoksa Hristiyan Türkler mi oldukları hakkında bir tartışma doğurur. Söz konusu ihtilaf, 1919-1922 Yunan-Türk savaşı sırasında, elinizdeki çalışmanın konusunu da teşkil eden, bir Türk Ortodoks Kilisesi kurulması girişiminin yolunu açacaktır. Yunan ve Türk milliyetçilikleri arasındaki bu rekabet, her iki milliyetçiliğin de "Karamanlıları" kendi ulusal topluluğuna dahil etme çabasından kaynaklanır. Bu rekabet ve çatışma ortamında Türkdil Ortodokslar, yaşadıkları bölgedeki hâkim toplumsal kültür, yani Türk / Müslüman kültürüyle, Yunan Krallığı'nın kurulmasıyla gelişen ve bölgeye de yayılan Yunan / Ortodoks ulusal kültürü arasında kalmış ve bu ikisi arasında bir tavır almaya zorlanmıştır.

Türkdil Ortodoks Hristiyanların "hakiki" kökeninin ne olduğu sorusu çalışmamızın sınırları dışında kalıyor. "Karamanlıların" Yunan mı yoksa Türk mü olduğu sorusuyla ilgilenmek niyetinde değiliz. Aslına bakılırsa bizzat böylesi bir soru hayli sorunludur; zira yüzyıllara yayılan, kesintisiz bir milli şecere fikri üzerine bina olmuş ulusların tarihin asli aktörü olduğunu benimseyen bir yaklaşım, en hafif tabirle anakroniktir. Bu çalışmada ele alacağımız esas konu, Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanların kökenine dair rakip milliyetçi iddialar arasındaki antagonizmadır.

Türk ve Yunan milliyetçi söylemleri, Anadolu Hristiyanların kendilerine mahsus kimliğini ulusal terimler dahilinde tanımlamanın yollarını aradılar. Her iki milliyetçilik için de bu hususiyet, milli

seçkinlerin yardımlarıyla düzeltilmesi gereken marazi ve hatta dejenere bir durumdu. Türkçe konuşan Hristiyanlar aynı anda ulusal kültürün hem saf, yani bozulmamış bir örneği hem de onun yozlaşmış bir versiyonu olarak görüldüler. Aslında Türkdilli Hristiyanların popüler kültüründeki hangi öğelerin milli kültürü temsil edeceğine, hangilerininse dejenere oluşun bir misali olarak kabul edilerek dışlanacağına karar veren rakip milliyetçi elitlerden başkası değildi.

Böylece Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanların hangi ulusal cemaate ait olduğu ya da olması gerektiği tartışması, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkar ve Milli Mücadele döneminde İstanbul'daki Ekümenik Patrikhane'den bütünüyle bağımsız bir Türk Ortodoks Kilisesi'nin kurulması çabasıyla zirveye ulaşır. İşte elinizdeki kitap, iki rakip milliyetçilik arasındaki çekişmenin "kesin" bir mahiyet kazandığı bu zaman aralığına odaklanıyor. Bu vakanın, yani rakip milliyetçilikler arasındaki bu somut çekişme alanının milliyetçiliğin ulusu icat / hayal etme yol ve yöntemlerini (ulusun "inşa edilmişliğini") olduğu kadar onun tarafından harekete geçirilen söylemsel stratejileri de anlama çabamızda açıklayıcı bir örnek teşkil edeceğine inanıyoruz.

Anadolu'nun Türkofon Ortodoks Hristiyanlarının Türklüğüne dair teoriler ancak özgün tarihsel bağlamında anlaşılabilir. 1919-1922 Türk-Yunan savaşı sırasında, Akdağmağden'den mahallî bir Ortodoks papazı, yani Papa Eftim, bir Türk Ortodoks Kilisesi tesis etme girişimine ön ayak oldu. Amacı, "Karamanlıları" Türk milliyetçi hareketi ve Ankara hükümetine bağlayarak Ekümenik Patrikhane'den ayrı ve Ankara hükümetine tabi bir kilise oluşturmaktır. Yerel kilise kadrolarından ve cemaat önderlerinden Eftim'in hareketine destek verenler oldu. Yukarıda andığımız Kayserili Papaz Neofitos şiirinin bir bölümünde bir "Türk Ortodoks" Kilisesi kurmaya çalışan Papa Eftim'in girişimlerinden de bahseder. "Üç Despotlar sürülmüşler geldiler / Hayli vakit Kayseri'de kaldılar / Papa Eftim'e de cevap verdiler / Türk Ortodoksu olmayız deyu" diye yazarak Anadolu'da kalmış kimi yüksek ruhbanın bu çabalara karşı aldığı tutumu vurgular.

Papa Eftim, İstanbul Fener'deki Ekümenik Patrikhane'den topyekûn bir kopuşta ısrar ediyordu. Ona göre Fener, dış güçlere tâbi konumdaydı ve Ortodoks Hristiyanların Anadolu'da huzur içinde yaşamlarını sürmelerinin yegâne yolu, bir "fesat yuvası" haline geldiğini savunduğu Patrikhane'den kendilerini ayırmalarıydı. Özellikle Yunan ordusunun Anadolu'nun içlerinde bulunduğu 1921-22 yıllarında mesele, Ankara hükümeti için can alıcı bir hâl alır. Ankara, Papa Eftim'i ve "Türk Ortodoks Kilisesi" projesini destekleyerek Anadolu gayrimüslimlerine yönelik "Türk mezalimleri" propagandasını boşa çıkarmayı hedefliyordu. Türk milli kilisesi, Anadolu'da "esaret altındaki Yunanların" değil, Hristiyan Türklerin var olduğunu kanıtlayacağından Yunanistan'ın mevcut toprak iddialarına karşı koymanın da bir yolu olacaktı. Dahası Milli Mücadele'nin uluslararası alandaki meşruiyetini ciddi bir biçimde örseleyen gayrimüslimlerin baskı gördüğü ve kırıma tabi tutulduğu iddiaları karşısında da ciddi bir argüman teşkil edecekti.

Burada önemli bir soru, söz konusu kiliseyi kurma girişiminin Ortodoks Hristiyanlar arasında Türk milli hislerinin kendiliğinden bir biçimde tezahür edişi mi yoksa resmi makamlardan gelen baskının bir sonucu mu olduğuna karar vermektir. Aslında Türkdilli Hristiyanların milliyetçilikler çağının gündeme getirdiği yeni koşullarda kendilerini milli terimlerle ne olarak ve nasıl tanımladıkları net değildir. Hiç şüphesiz kolektif öz-farkındalıklarını tanımlamada en önemli kıstas dindi. Ne var ki on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türkofon Ortodoks Hristiyanları Yunan ulusal cemaatinin bir parçası kılmak ya da "yeniden Helenleştirmek" için önemli çabalar söz konusu olmuştur. Anadolu'nun Ortodoks Hristiyanları arasında bir Yunan milli kimliği tohumu saçabilmek için gerek Osmanlı Rum cemaati liderliğinin gerekse de Yunan devletinin yardımlarıyla okullar, eğitim ve edebiyat toplulukları, kütüphaneler, okuma odaları ve kulüpler tesis edilmişti. Bu faaliyetlerin geniş kapsamına rağmen her zaman başarıyla sonuçlandığı söylenemez elbette.¹⁰ Ancak gene

10- On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'daki Türkdil Ortodokslara yönelik eğitim seferberliği ve bu

de, hiç değilse bu toplulukların kültürel ve ekonomik liderlikleri ve tahsilli genç kuşaklar nezdinde bir “Yunanlık” şuurunun oluşmuş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla bu toplulukların Türk olduğu iddiası, evvela bu kesimlerin tepkisiyle karşılaşacaktı.

İlginç olan, Türkdil Hristiyanların etnik kökeni hususundaki ihtilafın o dönemde bu tipteki yegâne çekişme olmayışdır. Cihan Harbi'nin nihayete ermesiyle beraber rakip milliyetçilikler Anadolu'yu etnik terimler üzerinden yeniden tarif etme arayışına girdiler. Anadolu üzerindeki toprak iddialarını Batı kamuoyu nezdinde meşrulaştırmak isteyen milliyetçiler, iddialarını büyük ölçüde demografik, etnolojik ve tarihsel argümanlara dayandırıyorlardı. Örneğin, Türklerin Anadolu'da çoğunluk olmadıklarını göstermek niyetinde olan Yunan propagandası kayıtlarda Türk görünen pek çok Müslümanın aslında Yunan-Hristiyan kökenden geldiği iddiasını ortaya atmıştı. Buna göre Anadolu'daki Türklerin mevcut nicel varlığı ancak zorla İslamlaştırma, tehcir ve katliamla başarılmış doğal olmayan bir durumdu. “Türk istilasının” kırılcılığı ve neticede kurulan baskıcı hâkimiyet, Anadolu'daki demografik koşulları kökten değiştirmişti. Dolayısıyla Anadolu Müslümanlarının önemli bir bölümü aslında Hristiyan kökenliydi ve daha da önemlisi pek çoğu Yunanlıklarını muhafaza etmişti. Hatta bundan hareketle bu “Müslüman Yunanların” nihai kurtuluşlarını Türk hâkimiyetinin sona erdirilmesinde gördükleri dahi iddia edilmiştir. “Karamanlıları” da ilgilendiren bu türden iddialar, Anadolu'nun heterojen etnik ve dilsel gerçekliğini kültürel anlamda homojenleştirilmiş ulusal terimler içinde yeniden tanımlama çabalarının bir uzantısıydı.

Türkdil Ortodokslar üzerindeki milliyetçi rekabetin bir kilise ihtilafı biçimi alması elbette tesadüf değildir. Çalışmamızda din ile milliyetçiliğin gelişimi arasındaki ilişkiyi, ulusal kimlik oluşumunun yerel kiliselerin ulusallaşarak Ekümenik Patrikhane'den ayrılması

süreciyle (yani eski rejimin dinsel kurumlarından kopuş ve kilisenin millileşmesi süreciyle) kol kola gittiği Osmanlı coğrafyasındaki örneklerle mukayese ederek ele almak niyetindeyiz. Milliyetçiliğin dinsel kurumlarla ihtilaf içerisinde geliştiği, birisinin yükselişinin diğerinin gerileyişine tekabül ettiği, milliyetçi hareketlerin dinsel otoritelerin karşısında ve onlara rağmen serptiği genel kabul gören birer argümandır. Oysa biz, ulusal hareket ile dinsel merkez arasında bir çatışma varsayan bu modelin aksine milli cemaatlerin genel olarak dini cemaatlerin “ulusallaşması” sonucunda ortaya çıktığını iddia ediyoruz.¹¹ Bu çalışmada da Türk Ortodoks Kilisesi projesini *milletlerin* millileşme-ulusallaşma sürecinin bir örnek olayı, yani bir Türk Hristiyanlığının imal edilmesi süreci olarak inceleyeceğiz.

Bu anlamda bir Türk Ortodoks Kilisesi tesis etme çabasını, Ortodoksluğun ekümenik cemaatinden Balkan yarımadasındaki modern ulusların kültürel anlamda homojenleşmiş dünyasına geçişle bağlantılı olarak ele almak gerekir. “Milliyetçilikler çağı” öncesinde Balkan Hristiyan toplumu, siyasal anlamda Osmanlı hâkimiyeti, kültürel anlamdaysa Ortodoks Kilisesi altında birleşmiş haldeydi. Ulusal hareketlerin on dokuzuncu yüzyılda gelişmesi dinsel cemaati birbirinden ayrı ulusal / dinsel cemaatlere böldü. Aslında çatışma ekümenik / evrenselci Ortodoks cemaat ile modern ulusal cemaat arasında değil, farklı biçimlerde ulusallaşmış dinsel cemaatler arasındaydı. O nedenle Ortodoks cemaat içindeki bölünme, dinsel otoritelere karşı mücadeleden çok dinsel cemaatin yeniden tanımlanması süreciyle kol kola gitti. Bunun sonucundaysa bir Yunan, Sırp, Romen, Bulgar, Arnavut ve hatta bu çalışmada ortaya koymaya gayret edeceğimiz üzere bir Türk Ortodoks Hristiyanlığı doğdu.

Yunan milliyetçiliğine göre “esaret altındaki Yunanlar” Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks Kilisesine bağlı Ortodoks nüfusuyla. Ekümenik Patrikliğe tâbiyet ve Rum Ortodoks itikadı, “özgür” ve

seferberliğin ideolojik içeriği hakkında bkz. Stefo Benlisoy, *Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia During the Nineteenth Century* (Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2010).

11- Paraskevas Matalas, *Ἔθνος και Ορθοδοξία* [Ulus ve Ortodoksluk] (Herakleion: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002).

“esaret altındaki” Yunanlar arasındaki birincil bağ olarak görülüyordu. Milliyetçiliğin etnik köken ve dil gibi öteki öğeleri bu durumda uygun olmadığından, din, ulusal bağlaşıklığın belirlenmesinde en doğru kıstas olarak görülüyordu. Yani Anadolu’nun Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlarının Yunanlığının esas göstergesi, Ekümenik Patrikhane’ye bağlılıklarıydı. Tüm bunlar göz önüne alındığında bağımsız bir Anadolu Türk Kilisesi’nin yaratılmasını yalnızca kilise yapısını ya da dini meseleleri ilgilendiren bir olay olarak değerlendiremeyiz. Türkdil Hristiyanların, merkezi İstanbul’da olan Ortodoks Kilisesi’nden ayrılmaları, Yunan ulusal bünyesinden ayrılmaları anlamına geliyordu. Aslında, az evvel de değindiğimiz üzere, bilhassa on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlarda, hatta kısmen de olsa Ortadoğu’da yaşanan tam olarak buydu. Örneğin, Osmanlı Makedonyası’nda bir Yunan ile Bulgar arasındaki ayrım, söz konusu şahıs ya da grubun Ekümenik Patrikhane’ye mi yoksa Bulgar Eksarhanesi’ne mi bağlı olduğu üzerinden kararlaştırılıyordu. Bir Yunan ile Türk arasındaki ayrım dahi dinsel terimler üzerinden tanımlanmıştı. Yunanistan ile Türkiye arasındaki zorunlu nüfus mübadelesi bu varsayımın teyit edilmesinden başka bir şey değildir. Kişinin mübadele edilebilirliğinin belirleyici kıstası dinseldi. Nihayetinde bu süreçte Tonya ya da Girit’te Yunanca konuşan bir Müslüman Türk kabul edilirken, Niğde’de Türkçe konuşan bir Ortodoks Hristiyan da Yunan olarak kabul edilecekti.

Türkdil Ortodoks Hristiyanlar vakasının incelenmesi, Türk milliyetçiliğinin seküler ve etnik sınırlarının anlaşılması açısından da kritik önemdedir. Bir Türk Kilisesi’nin kurulması çabası, Yunan tarih yazımında genel olarak kabul edildiği gibi Ankara hükümetinin göz boyama ve Yunan tarafta ile Patrikhane’yi sıkıştırmaya dönük basit bir taktik girişimi olarak değerlendirilmemelidir. Anadolu Hristiyanlarının Türklüğüne dair teoriler, Türk ulusal kimliğinin inşa ediliş sürecinde kimin Türk sayılıp sayılamayacağı tartışmasının doğrudan bir parçasıdır. Milli Mücadele dönemi, farklı ve bazen birbirine rakip milliyetçi ulusal inşa projeleri arasında hâlihazırda kararsız bulunduğu

bir dönemdi. Kimin henüz inşa halindeki Türk ulusal kimliğine içerilip kimin dışlanacağı meselesi, bu alternatif milliyetçi projeksiyonlar arasındaki siyasal rekabetin bir ürünü olarak ortaya çıkacaktı. Bu anlamda Türkdil Hristiyanların Türklüğünün kabul ya da reddedilişi, bizatihi Türklük tanımı üzerinde, kimin Türk kabul edilip edilemeyeceğine, yani ulusal topluluğun sınırlarına dair de sonuçlar doğuracaktı.

İleride ayrıntılı bir biçimde tartışacağımız üzere, belirsizliklerle dolu bu kritik devirde Türk milliyetçiliğinin ana damarı, Osmanlı Müslüman *milletin* millileşmesi-ulusallaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Yani İslam, hiç olmazsa 1920’lerin başında, Türk milli kimliğinin ayrılmaz bir parçası, hatta kurucu ögesi olarak kabul ediliyordu. Dolayısıyla bir ulusal Türk Kilisesi’nin tesis edilmesi çabası ve de Anadolu Hristiyanlarının Türk olduklarına dair teoriler, Milli Mücadele’nin genel ideolojik temayülüyle çelişir gibi görünmektedir. Baskın durumdaki ulus tanımı, kişinin milliyetinin belirlenmesinde “hars” kavramını öne çıkarıyor, ırk yahut etnik köken ikincil konumda kalıyordu. Bu bağlamda etik-normatif bir sistem olarak din, ulusu teşkil eden kültürel birliğin mühim ve olmazsa olmaz bir bileşeni olarak görülüyordu. Türk ulusal hareketi önderliğinin Anadolu’daki farklı Müslüman etnik / dinsel gruplarla ittifak kurmasını mümkün kılan da bu İslam temeliydi.

Sonuçta, Türk milliyetçi çevrelerinde “Karamanlı” Hristiyanların Türk kökenli olduklarına dair kanaat giderek yaygınlaşmış da olsa bu topluluk zorunlu nüfus mübadelesinden istisna tutulmamıştır. Bu tercihin, yani “Türk Ortodokslarının” inşa halindeki ulusal cemaatten dışlanmalarının belirleyici nedeni, Türk ulusal kimliğinin dini eksende tanımlanıyor oluşudur. Yani bir Türk Hristiyanlığının inşa edilmesi girişimi, tam da hâkim milliyetçi projenin sınırlarıyla çatışması neticesinde akamete uğramıştır. Böylece “Hristiyan Türkler” ve bir milli “Türk Kilisesi” girişimi, Türk milliyetçiliğinde kat edilmemiş bir patika olarak kalmıştır.

Milli Mücadele devrinde hâkim olan dini ağırlıklı ulusal kimlik tanımı ve milliyetçi seferberlik söylemi, bir Türk Hristiyanlığının

oluşturulması önündeki en ciddi engeldi. Anadolu Hristiyanların ağırlıklı bir bölümünün Türk olduğu iddiası, politik getirileri ne olursa olsun, "Müslüman milliyetçiliğinin" sınırlarıyla ihtilaf halindeydi. Ancak 1920'lerin ikinci yarısından itibaren daha laik ve etniste temelli bir milli kimlik tanımına doğru kayış da "gayrimüslim Türklerin" milli cemaatin içine alınmasını gündeme getirmedi. İlerleyen bölümlerde göç ve vatandaşlığa alma pratiklerine odaklanarak göreceğimiz üzere, Türklük ile gayrimüslim olmak birbiriyle telif edilemez sayılmaya, "Hristiyan Türkler"den bahsetmek tanımı gereği çelişkili görülmeye devam etti.

Bir "Türk Kilisesi" kurma girişimi, tarihin oldukça "hızlandığı" bir dönemin uzun erimli hiçbir sonucu olmayan bir acaipliği, bir "civesi" olarak görülmüştür. Oysa bu çalışmada bu "ulusal kilise" kurma çabası, Yunan ve özellikle de Türk ulusal kimliklerinin inşası sürecini anlamak açısından belirleyici önemde ipuçları sağlayan bir hadise olarak ele alınacaktır. Bir Türk Hristiyanlığının inşası çabasının başarıya da başarısızlığının özellikle Türklüğün sınırlarının tanımlanması girişimleri açısından taşıdığı anlam üzerinde bilhassa durulacaktır.

Oldukça uzun bir zamana yayılan, olumlu, olumsuz farklı nedenlerle birkaç defa kesintiye uğrayan bu çalışma, sayısız insanın bilinçli ya da bilinçsiz esin, katkı ve yardımıyla gerçekleşti. Onların hepsini burada teker teker anmak oldukça güç, üstelik arada bazı isimleri atlamak gibi bir hataya düşmenin kaçınılmaz olması nedeniyle de riskli bir girişim olacağından bu süreçte yanımızda duran herkese toplu bir teşekkürü borç sayıyoruz. Dost ve yoldaşlarımızdan oluşan o büyük aileye sonsuz minnet. Burada sadece geçen yıl beklenmedik bir şekilde kaybettiğimiz Vangelis Kechriotis'i özellikle anmak istedik. Bu çalışmayı Vangelis'in hatırasına ve çağdaş bir cadı avına karşı haysiyetle direnmenin umut dolu bir örneğini veren "Barış İçin Akademisyenler"e ithaf etmeyi bir borç sayıyoruz.

BİRİNCİ KISIM

SONSÖZ

Bulgaristan'ın Hascovo köyünden Thodor Nicoloff, Yunanistan ile Bulgaristan arasında 27 Kasım 1919 tarihinde imzalanan mübadele antlaşması gereğince oluşturulan karma komisyona "Yunan bilinci"ne sahip olduğunu ve Yunanistan'da yaşamak istediğini söylemişti. Bulgar komisyon üyesi, sahip olduğu dil ve "kan" itibarıyla Bulgar ulusuna ait olduğu gerekçesiyle onun bu isteğine itiraz eder. Yunan üye ise Nicoloff'un Yunan bir kadınla evlendiğini, üstelik çocuklarını da Rum Ortodoks Kilisesi'nde vaftiz ettirdiğini vurgular. Ona göre Nicoloff'un "Bulgar bilinci"ni terk edip "Yunan ulusal bilinci" edindiğinin bundan daha iyi bir kanıtı olamazdı. Sonuçta komisyonun kararı, Yunan üyenin görüşü doğrultusunda olur. Özellikle çocukların hangi kilisede vaftiz edildiği, dolayısıyla da Nicoloff'un dinsel aidiyetinin ne istikamette olduğu bu kararda tayin edici olur.¹ Ladas'ın belirttiği üzere, antlaşma kimin göç edip edemeyeceğinin belirlenmesinde üç ayrı kıstası (etnik köken, dil ve din) devreye sokmuş olsa da Nicoloff örneğinin de gösterdiği üzere, milliyetin belirlenmesinde en güvenilir göstergenin dini kıstas olduğunu kabul etmişti.²

1- Ladas, s. 78.

2- *age*, s. 378.

Bu çalışmanın temel olarak bir Türk ulusal kilisesinin kurulması sürecini anlatan ilk kısmı da yine bir mübadele antlaşmasıyla son bulur. Yukarıda anılandan üç küsur yıl sonra gündeme gelen bu seferki antlaşma, Yunanistan ile Türkiye arasındaki zorunlu nüfus mübadelesini düzenlemektedir. İlgili bölümde de ele aldığımız üzere, antlaşmanın üzerine bina olduğu varsayuma göre kişinin ulusal aidiyetini belirlemenin en güvenilir göstergesi, onun dinsel aidiyetidir. Bu dinsel aidiyetse, Hristiyanlar söz konusu olduğunda esas itibarıyla kişinin tabi olduğu kilise makamı aracılığıyla belirlenir. Ekümenik Patrikhane'nin ruhani otoritesine tabi tüm Ortodokslar Yunan kabul edilip göçe tabi tutulur. Böylece antlaşma, Türkiye'deki Yunan (Rum) toplumunun aslında *millet-i Rum*, yani Ekümenik Patrikhane tarafından başı çekilen dinsel-idari yapı olduğunu kabul etmiş olur. Merkezi İstanbul'da bulunan Ortodoks Kilisesi'ne bağlı kişi, "Yunan" olarak tanımlanmış olur. Yunanca konuşan bir Müslüman, hatta bir Katolik ya da Protestan, Yunan ulusal bünyesine dahil edilmez. Dahası, İstanbul'daki Ekümenik Patrikhane haricindeki Ortodoks kiliselerine bağlı olanlar da nüfus mübadelesinin dışında tutulur. Yunan olmak, her şeyden evvel, İsa'nın Havarilerinden Aziz Andreas'ın kurduğu varsayılan Konstantinopolis Kilisesi'ne bağlı olmakla ilişkilendirilir. Dil ve etnik kökense ancak zorunlu olduğunda öne sürülebilecek ikincil önemde kıstaslardır.

Yunan Krallığı, Osmanlı İmparatorluğu içinde Ekümenik Patrikhane'ye bağlı Ortodoks nüfusu "esir tutulan Yunanlar" (*αλύτρωτος Ελληνισμός*–*gayrimüstahlis Rumlar*) şeklinde tanımlamıştı. Patrikhane ise "özgür" ve "esir tutulan" Yunanlar arasındaki birincil bağ olarak görülmekteydi. Yani "kurtarılmamış" Yunan sayılanlar, esas itibarıyla Patrikhane'nin dini yetkesine tabi müminlerdi. Etnik köken ya da dil gibi milliyeti belirleyecek başka unsurlar tercih edilir ya da güvenilir olmadığından din, pek çok durumda ulusal aidiyeti tayin etmeyi sağlayacak en güvenilir kıstas olarak görülmüyordu. Makedonya'da bir Yunan ile Bulgar arasındaki ayrımın dil ya da etnik kökenden ziyade ilk elde Ekümenik Patrikhane'ye ya da Bulgar Ek-

sarhanesi'ne bağlı olmakla ilişkilendirildiğini daha önce belirtmiştik. Patrik III. Yuvakim'e göre örneğin, Makedonya Helenizmi'nin manasını netleştirmek, yani kimleri kapsadığını belirlemek bir gerekliliktir: "Eğer yalnızca saf Yunanları kast ediyorsak kaybettik demektir. Durum bu olduğuna göre Makedonya Helenizmi Ortodoks Kilisesi'ne sadık kalan herkesi içermelidir."³

Dolayısıyla Türkçe konuşan Ortodoks cemaatlerin kilise hiyerarşisi içinde nereye bağlı olacakları, hangi kilise merciine tabi olacakları her şeyden önce bir ulusal sorundu. Tam da bu nedenle 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı coğrafyasında gündeme gelen kilise ihtilafları, giderek ulusal bir içerik kazanır. Makedonya'da kilisede hangi dilde ayin yapılacağı ya da Kudüs'te ruhbanın hangi kökenden olacağı, ulusal meseleler halini alırlar. Bizzat Papa Eftim de "Türk Ortodokslarla" Fener arasındaki ihtilafın esas itibarıyla siyasal-ulusal bir karakteri olduğunu defalarca vurgulamıştır. Ona göre mesele, Ekümenik Patrikhane'nin yetkilerinin sınırlarının ne olup olmadığından ibaret değildi. Eftim ve hareketin sair temsilcilerine göre Anadolu Ortodoksları Fener'den bağımsız bir kilise kurmaya sevk eden, dini değil milli bir mesele, yani onların Türk oluşuydu.

Yunan milliyetçiliği nezdindeyse Anadolu'daki Türkdilli Ortodoks Hristiyanların Yunanlılığının esas göstergesi, onların Ekümenik Patrikhane'ye bağlılıklarıydı. Buna göre Küçük Asya Rumlarını topyekûn yok oluştan kurtaran Ortodoks Kilisesi olmuştu. Kilise, Yunan kültürünü ve dilini muhafaza edip Anadolu'daki Yunanların Türkleşmesine engel olmuş bir kurumdur. Dolayısıyla, Anadolu Ortodoks Hristiyanlarının Patrikhane'nin hiyerarşisinden ayrılması, bunların neredeyse otomatikman Yunan ulusal bünyesinden de ihracı anlamına geliyordu.

Bu anlamda "Türk Ortodokslar" vakası, Balkan Yarımadası'nda

3- Christos D. Kardaras, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο Αλύτρωτος Ελληνισμός της Μακεδονίας Θράκης – Ηπείρου Μετά το Συνέδριο του Βερολίνου* [Berlin Kongresi Sonrasında Ekümenik Patrikhane ve Makedonya, Trakya ve Epir'in Esaret Altındaki Helenizmi] (Atina: Επικαιρότητα, 1996), s. 216.

daha önce örnekleri görülmüş (ancak kesinlikle bu coğrafyayla sınırlı olmayan) kilise ayrışmaları ve ulusal biçimlenme süreçleriyle uyum gösteren bir vakadır. Buna göre dinin millileştirilmesi, yani bir ulusal dinin şekillenmesi, ulusal kimliğin oluşumu ve sınırlarının tayininde belirleyici bir faktördü. Dolayısıyla diğer vakalarda olduğu gibi Anadolu Ortodoks Hristiyanlarının Türk ulusuna içerilmeleri de her şeyden önce bir Türk Ortodoks *milletinin* biçimlenmesini, yani bir Türk Ortodoks Hristiyanlığının inşasını gerektiriyordu. Yani Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanların Türk ulusuna ait olmaları, evvela bir Türk Ortodoks Hristiyanlığının tanımlanmasına, bir Türk Hristiyanlığının kurum, kural ve pratikleriyle teşekkül etmesine bağlıydı.

Türk Ortodoks Kilisesi, 1919-1922 aralığında, Türk-Yunan savaşının cereyan ettiği bir zaman diliminde hayat buldu; o nedenle de ancak bu spesifik bağlam içerisinde anlaşılabilir. Bu dönem zarfında, Anadolu'da Yunan işgalinin yaşanmadığı bölgelerde mukim, çoğunluğu Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlar, Müslüman hemşerilerinin kendilerine yönelik şüphelerinin giderek arttığına tanık oldular. Gittikçe artan "misilleme" ve saldırı tehlikesine ve devam eden sürgünler gibi baskılara karşı Ankara hükümetine sadakatlerini ispatlamak için acilen harekete geçme zorunluluğunu hissettiler. Hristiyanlara karşı "Türk mezalimleri" propagandasına karşı koymak ve Batı kamuoyunun desteğini arkasına almak isteyen Ankara hükümetiyse Türkçe konuşan Hristiyanlardan faydalanmanın yollarını aradı. Her iki cenahın özgül ihtiyaçlarının örtüşmesi, bir Türk Kilisesi kurulması girişimini mümkün kıldı. 1921-23 yılları arasında Anadolu Hristiyanları arasından bir grup, bir süre için kendilerini Ekümenik Patrikhane'den ayıştırdılar ve Balkan Yarımadası'nın ulusal temelde kurulan kiliselerini andıran bir Türk Kilisesi'nin kurulması için çaba gösterdiler.

"Türk Ortodokslar" vakasının özgünlüğü, yani onu diğer ulusal kilise örneklerinden ayıran husus, Türk milliyetçiliğinin ana damarının da önemli ölçüde dinsel (İslami) aidiyet üzerinden tanımla-

nıyor olmasıdır. Yani bir Türk Hristiyanlığı tesisine yönelik çaba, bir Türk Müslümanlığının ya da Müslüman milliyetçiliğinin inşası süreciyle ihtilaf içerisine düşmüş, ona takılmıştır. Bu çalışmada bir Türk Ortodoks Kilisesi kurma girişiminin Ankara hükümetinin bir taktik hamlesine indirgenemeyeceğini, Anadolu Ortodoks Hristiyanların Türklüğü etrafında dönen yaygın tartışmanın bizatihi Türk ulusal kimliğinin oluşumu sürecinin bir parçası olarak anlaşılması gerektiğinde ısrar ettik. İşte bu anlamda, bir Türk Hristiyanlığının icat edilmesini Türk milliyetçiliğinde katedilmemiş bir patika haline getiren, yani gayrimüslimlerin Türk ulusal kimliğine içerilmesini akamete uğratan şey bizzat formasyon halindeki Türk milliyetçiliğinin dinsel içeriğiydi.

1920'lerin başlarında "Türk" mefhumu, Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı Müslüman nüfusunu ifade ediyordu; sözcüğün özgül tarihsel ve dilbilimsel anlamı göz ardı edilmekteydi. Bir etik-normatif sistem olarak İslam, Türk milletini teşkil eden kültürel birliğin tayin edici bir bileşeni olarak görülmüyordu. O devrin dilini kullanırsak Türk, "Türkçe konuşan, Müslüman olan ve Türklüğü seven kişi" olarak tanımlanıyordu.⁴ Anadolu'daki Müslüman nüfus için kolektif öz-farkındalığı tanımlayan başat unsur dindi ve Milli Mücadele sırasındaki karmaşık ittifaklar sistemi, özgül bir kimlik olarak İslam üzerine inşa edilmişti. Farklı Müslüman etnik grupların desteğini garantilemenin yegâne yolu müşterek bağların, yani İslam'ın, altını hem de kalın çizgilerle çizmekti.

Daha önce de gördüğümüz üzere bu durum sadece işgale karşı direnişin dayattığı pratik bir gereklilik, ahaliyi savaş için seferber etmenin kestirme bir yolu değildi. Balkan Savaşları'nın ardından İslamı temel seferberlik söylemi olarak kullanan ve bu anlamda dini kimliği ulusallaştıran bir "Müslüman milliyetçiliği" hâkim hale gelmişti. O halde, Anadolu Ortodoks Hristiyanlarının oluşturduğu

4- Hamdullah Suphi, *Dağ Yolu-Birinci Kitap* (İstanbul: Türk Ocakları Hars Hey'eti Neşriyatı, 1929), s. 194; İsmail Habib, *O Zamanlar 1920-1923* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937), s. 206-7.

dinsel cemaatin millileşmesinin Anadolu ve Rumeli'deki Müslüman *milletin* millileşmesiyle taban tabana zıt olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bir Türk Hristiyanlığının inşası süreci esas itibariyle bir Türk Müslümanlığının şekillenmesi sürecine çarpmıştır. Başta-ki kimi tereddütlere karşın Türkçe konuşan Hristiyanların zorunlu nüfus mübadelesine dâhil edilmesi, ancak Milli Mücadele sırasında hâkim olan bu milliyet varsayımı üzerinden anlamlandırılabilir.

1920'lerin ikinci yarısından itibaren Türklüğün daha laik bir tanımına doğru yaşanan kayma ve ırkçı / etnistemaların öne çıkışı, Türkdil Hristiyanların Türk ulusuna kabulünü, hiç değilse teorik olarak kolaylaştırabilirdi. Bir yandan Türklerin kadim tarihini vurgulamak diğer yandan da Türk milletinin Müslüman / Osmanlı geçmişini arka plana atmak gibi ikili bir amaç taşıyan Türk Tarih Tezi, Hristiyan ya da gayrimüslim Türk mefhumunu en azından kavramsal düzeyde meşru ve kabul edilir kılmaktaydı. Türk milli kimliğinin laik terimlerle yeni baştan tanımlanışı sürecinde bir kilometre taşı olan Türk Tarih Tezi, Anadolu gayrimüslim ahalisinin ezici çoğunluğu bir önceki onyılda ortadan kalkmış olsa da nazari olarak gayrimüslimlerin Türk olduğu iddiasına alan açıyordu. Bu anlamda, 1930'larda Türk Tarih Tezinin başat önermesi olacak olan Türklerin Anadolu'nun otokton halkı olduğu varsayımına yapılan daha erken tarihli atıfların Anadolu Hristiyanlarının Türk olduğu iddialarıyla bağlantılı olması bir tesadüf değildi.

Ne var ki 1930'larda dahi "Hristiyan Türkler" ulusal birliğe kabul edilmemişlerdir. Elinizdeki çalışmanın son bölümünde göç ve vatandaşlık politikaları tartışılırken görüldüğü üzere, Müslümanlığı hiç değilse fiiliyatta Türklüğün bir olmazsa olmazı sayan anlatı, bu dönemde de baki kalmıştır. Son bölümde ele aldığımız Gagavuzların Anadolu'ya gerçekleşemeyen göçü örneği, Türk milli kimliğinin tanımlanmasında dini kıstasın halen başat olduğuna dair oldukça net bir resim verir. Söz konusu bölümün sonunda ele alınan 1936 tarihli Romanya ile Türkiye arasındaki antlaşma, Romanya'dan Müslüman Türklerin Türkiye'ye göçü ve onların geride bırakacağı menkul ve

gayrimenkullerin durumu değerlendirilmiştir. O dönemde "Türklüklerinden" şüphe edilmeyen Ortodoks Hristiyan Gagavuzlar bu antlaşmaya dahil edilmemiş, yani Türkiye'ye göçleri yerinde bulunmamıştır. Dolayısıyla güya Türklüğün din dışı esaslarla tanımlanışının cari olduğu bir devirde dahi din, yine ulusal aidiyeti belirleyen temel ve göz ardı edilemez bir kriter olarak karşımıza çıkar.

Meselenin siyaseten pragmatist ve propagandaya dönük boyutları, Milli Mücadele devrindeki bu gizli kalmış kilise ihtilafının kıskırttığı tartışma bir yana, "Türk Ortodoks Patrikhanesi" milliyetçiliğin geçmişin "ekümenik" dini cemaatlerini parçaladığı dönemin bir ürünüydü. Aslında Türk milliyetçiliği Ortodoks muhayyel cemaatini parçalayan Sırp, Bulgar, Yunan, Arnavut, Arap vs ulusal kiliselerinin örneğini takip ediyordu. Milliyetçilikler çağında din de çağa ayak uydurmak adına millileşmeliydi. Sorun, yeni ulusal Türk hayali cemaatinin Müslümanlıkla yakın ilişkisi, Müslümanlık harici bir Türklüğün düşünülemez oluşuydu. Bu adeta simbiyotik ilişki dolayısıyla Türklük ile Hristiyanlık arasında ulusal bir rabita hiçbir zaman geçerli olamadı. "Türk Hristiyan" ya da "gayrimüslim Türk" tabirleri birer "oksimoron," terimler arası bir çelişki olarak kaldı. Dolayısıyla Milli Mücadele devrinde bir Türk Kilisesi kurma girişiminden geriye işin propaganda ve Patrikhane'yi sıkıştırma taraftı kaldı. Zorunlu nüfus mübadelesiyle potansiyel tabanını yitiren Eftim'in kilisesi, zamanla adeta devletin güvenlik ve istihbarat aygıtının bir uzantısı haline geldi. Rumlara ve Patrikhane'ye, dolayısıyla da çoğu zaman Yunanistan'a karşı baskı kurma yolunda bir araç oldu. "Türk Ortodoks Patrikhanesi," cemaatsiz ve ruhbanlı, suni bir "kilise" olarak, rakip milliyetçiliklerin domine ettiği yakın tarihin cilvelerinin ürünü bir garabet olarak kaldı.

KAYNAKÇA

Arşivler

- KMS Sözlü Gelenek Arşivi
- GAK, Έγγραφα κοινότητας Νεβσεχίρ [Nevşehir Cemaati Evrakı]

Elyazmaları

- Minas, Yakovidis *Αυτοβιογραφία Πως Έζησα το Δράμα Μας* [Otobiyografi, dramımızı nasıl yaşadım], KMS elyazması 404, Cappadocia 83.
- Pimenides, M. KMS El Yazmaları, *Ζιντζήδερε (Zincidere)*, ΚΑΠΠΑΔ 22.
- Rizos, Serafeim. *Kappadokiki Dimokratia – Kapadokya Cumhuriyeti*, KMS elyazması 426, Cappadocia 93.
- Tsalikoglou, Emmanuil I. *Αυτοβιογραφία και Ιστορικά Αναμνήσεις Μέρος Β'* [Otobiyografi ve Tarihi Hatıralar Kısım B], KMS elyazması 184, Kilikia 3B.
- Raphthoroulos, Προκόπιος Λαζαρίδης *Μητροπολίτης Ικονίου, Λυκαονίας και Β. Καππαδοκίας* [Konya, Likaonya ve Kuzey Kapadokya Metropolit Prokopios Lazaridis], elyazması 394, Lykaonia 8, s. 49-57.

Gazeteler ve Süreli Yayınlar

- *Akşam*
- *Ακτίς (Aktis)*
- *Αμάλθεια (Amalthia)*
- *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*
- *Anatoli*
- *Cumhuriyet*
- *Echos d' Orient*

- Εθνικός Κήρυξ (Ethnikos Kiriks)
- Εκκλησιαστική Αλήθεια (Eklisiastiki Alitheia)
- İkdâm
- İleri
- Ημερησία Νέα (Imerisia Nea)
- Hakimiyet-i Milliye
- Κόσμος (Kosmos)
- The Christian East
- Tevhid-i Efkar
- Ulus
- Vakıf
- Zaman
- Ξενοφάνης (Ksenofanis)

Kitap ve Makaleler

- Achladi, Evangelia. "The Karamanlidika Periodical AKTIS (1913-1915)," *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire* (İstanbul: The Isis Press 2014), ed. Evangelia Balta, s. 281-302
- Ağaoğlu, Samet. *Kuvayı Milliye Ruhu "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi"* (İstanbul: YKY Yayınları 2011).
- Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995).
- Aide-Mémoire sur les Droits des Minorités en Turquie Présenté aux Représentants des Membres de la Société des Nations, Association Nationale Ottomane Pour La Société Des Nations, Constantinople 1922.
- Aigdis, Aristoklis I. *H Ellhnikótēs tēs Mikrás Asiās kai to Mútheuma tōn Tourkorothódōxōn* [Küçük Asya'nın Helenliği ve Türk Ortodoks Efsanesi], Atina, Týpois Δημητριάδου, 1922.
- Akçam, Taner. "Sevr ve Lozan'ın Başka Tarihi," *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011) içinde, der. Erik Jan Zürcher.
— "Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).
— *Türk Ulusal Kimliğinin Oluşumu ve Ermeni Sorunu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992).
- Akçam, Taner & Kurt, Ümit. *Kanunların Ruhu Emval-i Metruke kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1976).
- Akgönül, Samim. *Türkiye Rumları Ulus-Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).
- Aksakal, Hasan. *Türk Politik Kültüründe Romantizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).
- Aktar, Ayhan. "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923," *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005) içinde, der. Müfide Pekin.
- Akyüz, Yahya. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975).
- Alexandris, Alexis. "Lozan Konferansı ve İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Ekümenik Boyutu: 10

- Ocak 1923 Tarihli Tutanağın Önemi" *Tarihi, Siyasi, Dini ve Hukuki açıdan Ekümenik Patrikhane* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), der. Cengiz Aktar, s. 77-119.
- "H απόπειρα Δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας στην Καππαδοκία 1921-1923 [Kapadokya'da Türk Ortodoks Kilisesi kurma girişimi 1921-1923]," *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, cilt. 4, Atina 1983a, s. 159-210.
- "The Constantinopolitan Greek Factor During the Greco-Turkish Confrontation of 1919-1922," *Byzantine & Modern Greek Studies* 8, 1983b.
- *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974* (Atina: Center for Asia Minor Studies, 1983c).
- "Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1850-1922 [Osmanlı İmparatorluğu hizmetindeki Helenler 1850-1922]" *Deltion tis Istorikis kai Ethnologikis Etaireias tis Ellados* 23 (1980), s. 365-404.
- Alkan, Hakan. *Türk Ortodoks Patrikhanesi (Anadolu Patrikhanesi)* (Ankara: Günce Yayıncılık, 2000).
- *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*-Tıpkıbasım (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2010), yay. haz. Çiğdem Aslan-Mustafa Tokar.
- Anagnostakis, Ilia & Balta, Evangelia. *H Καππαδοκία των 'ζώντων Μνημείων' Η Ανακάλυψη 'της Πρώτης Πατρίδος της Ελληνικής Φυλής' [Yaşayan Abideler'in Kapadokyası. Yunan Kavminin İlk Vatanının Keşfi]* (Atina: Πορεία, 1990).
- Anagnostopoulou, Sia. "Greek Diplomatic Authorities in Anatolia," *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books* (Wiesbaden: Harassowitz Verlag, 2010), ed. Evangelia Balta & Matthias Kappler.
— "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi," *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), ed. Pınaropi Stathis, s. 1-35.
— *Μικρά Ασία 19^{ος} αἰ.—1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες* [Küçük Asya 19. yy-1919 Rum Ortodoks Cemaatleri] (Atina: Ελληνικά Γράμματα, 1997).
- Anastasia-Manousaki, Sophia. *Μνήμες Καππαδοκίας* [Kapadokya Hatıraları] (Atina: Centre for Asia Minor Studies, 2002).
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (İstanbul: Metis Yayınları, 1993).
- Andrianopoulou, Konstantina. *H Ρωμαϊκή Μειονότητα της Κωνσταντινούπολης στον Μεσοπόλεμο: Κοινοτική Συγκρότηση, Ιδεολογία και η Οριοθέτηση της στο Τουρκικό Εθνικό Περιβάλλον* [Savaş sonrası dönemde İstanbul Rum azınlığı: Cemaat örgütleniş, ideoloji ve Türk milli kimliği karşısında sınırları] (Atina: Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2014).
- Anestidis, Stavros. T. "Yunan ve Türk Edebiyatında Erken Karamanlı Tipler," *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire* (The Isis Press: İstanbul, 2014), ed. Evangelia Balta, s. 29-40.
— "Η Οικογένεια Ριζού" (Rizos Ailesi), *H Συνασός της Καππαδοκίας* [Kapadokya'nın Sinasos'u] içinde, *Εφτά Ημέρες*, 27 Mayıs 2001.
- Anzerlioğlu, Yonca. "Bükrüş Büyükelçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri," *Bilig*, Güz 2006, sayı 39, s. 31-51.
- Apaydın, Mustafa. "Halid Nihad Boztepe'nin Ankara Yaranını Hicveden Kaside-i Vatan Adlı Şiiri," *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 19 Mayıs 1998, no. 1.
- Apostolidis, Nikos. *Anamneseis apo tin Konstantinoupoli* [İstanbul'dan hatıralar] (Atina: Trohalia, 1996).
- Archelaos, Sarantides I. *Sinasos* (Athens: 1899).
- Arı, Kemal. *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)* (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).

- Atalay, Bülent. *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001).
- “Türk Ortodoksları'nın Kendi Kiliselerini Kurmak İçin Verdikleri Mücadele,” *Türk Kültürü*, No 462, Kasım 2001, s. 676-80.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *A Speech delivered by Mustafa Kemal Atatürk 1927* (İstanbul: Ministry of Education Printing Plant, 1963).
- Augustinos, Gerasimos. *Küçük Asya Rumları* (Ankara: Ayraç Yayınları, 1997), çev. Devrim Evcı.
- Aynarozlu Nikodimos, Βῆλιον ψυχωφελέστατον περιέχον διδασκαλίαν προς τον Πνευματικόν (Konstantinopolis: Patrikhane matbaası 1799), çev. Kayserilli Avraam.
- Baha Sait Bey, *İttihat-Terakki'nin Alevilik Bektaşılık Araştırması* (İstanbul: Berfin Yayınları, 1994), ed. Nejat Birdoğan.
- Balcı, Dilara. *Yeşilçam'da Öteki Olmak Başlangıcından 1980'lere Türkiye Sinemasında Gayrimüslim Temsilleri* (Kolektif Kitap: İstanbul 2013).
- Balta, Evangelia. “Karamanlıca Kitapların Konu ve Döneme Göre Tasnifi,” *Gerçi Rum isek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz. Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014) s. 163-192.
- “The Karamanli newspaper *Phostir* or *Fener*. A futile publication effort (1909),” *Miscellaneous Studies on the Karamanlidika Literary Tradition* (İstanbul: The Isis Press 2013) 153-70.
- Karamanlidika. Additions (1584-1900). Bibliographie Analytique* (Atina: 1987).
- “Οι Πρόλογοι των Καραμανλήδικων βιβλίων για την Μελέτη της Εθνικής Συνειδησης των Τουρκόφωνων Πληθυσμών της Μικράς Ασίας,” *Μνήμων* 11, 1987.
- Karamanlidika. XXe siècle. Bibliographie Analytique* (Atina: 1987); *age, Karamanlidika, Nouvelles Additions et Compléments*, I (Atina: 1997).
- Barkin, “Anadolu'daki Hristiyan Türklerle Ait Araştırmalar I,” *Çınaraltı* no. 19, 13 Aralık 1941.
- “Anadolu'daki Hristiyan Türklerle Ait Araştırmalar II,” *Çınaraltı* no. 20, 20 Ocak 1942.
- Barton, James L. *Story of Near East Relief (1915-1930) An Interpretation* (New York: The Macmillan Company, 1930).
- Baydar, Ayça. “The Karamanlis between Greek and Turkish Nationalism (1920-1923): *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası and Nea Anatoli*” *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire* (İstanbul: The Isis Press, 2014), ed. Evangelia Balta, s. 335-357.
- Baydar, Mustafa. *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları* (İstanbul: 1968).
- Bulgar, Stepan. “*Veysel Arseven* (Vasili Öküzçünün) Biyografisi,” *Veysel Arseven (Vasili Öküzçü) 1919-1977 Biyografisi Makaleleri ve Müzik Eserleri* (Ankara: Türksoy Genel Müdürlüğü, 2004) içinde.
- Benlisoy, Foti. “Kayserili Papaz Neofitos'un Mübadele Şiiri: 'Türkiyadan kaldırdılar bizleri/kan ağ-layor hepimizin gözleri'” *Toplumsal Tarih*, Haziran 2006, sayı 150, s. 48-51.
- “Patrikhanenin Faaliyetleri ve 1918-1920 Arasında Tehcir Edilmiş Rum Ahalinin İadesi,” *Tarih ve Toplum*, sayı 234, Haziran 2003, s. 21-30.
- Benlisoy, Foti & Benlisoy, Stefo. “Reading the identity of 'Karamanli' through the pages of *Anatoli*,” *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books* (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010), ed. Evangelia Balta & Matthias Kappler, s. 93-108.
- “Karamanlılar, Anadolu ahalisi ve aşağı tabakalar: Türkdilli Anadolu Ortodokslarında kimlik algısı,” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 112, Güz 2010, s. 7-22.
- Benlisoy, Stefo. “‘Another newspaper in our language!’ Competition and polemic in the *Karamanlidika Press*,” *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire* (İstanbul: The Isis Press, 2014) içinde, ed. Evangelia Balta, s. 359-392.

- “Karamanlıca *Aktis* gazetesi örneğinde Balkan Savaşı'nda Osmanlı Rum basınında mezalim propaganda” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 17, Bahar 2014, s. 175-199.
- Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia During the Nineteenth Century* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010).
- “Türk-Yunan İlişkileri Gelgitinde Azınlık Siyasetine bir Örnek: Kilise İhtilafı” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 7, Bahar-Yaz 2008, s. 101-127.
- Beşikçi, Mehmet. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bora, Tanıl. “İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği,” *Toplum Bilim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), sayı 71.
- Burnaby, Frederick. *On Horseback Through Asia Minor* (New York: Oxford University Press, 1996).
- Cami, *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler* (İstanbul: Sanayi-i Nefise Matbaası, 1932).
- Cemal, H. *Tekrar Başımıza Gelenler* (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1991).
- Cihangir, Erol. *Papa Eftim'in Muhtıraları ve Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi* (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1996).
- Clark, Bruce. *İki Kere Yabancı Kitleleşen İnsan İhracı Modern Türkiye'yi ve Yunanistan'ı Nasıl Biçimlendirdi?* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), çev. Müfide Pekin.
- Clogg, Richard. “Anadolu Hristiyan Karındaşlarımız: the Turkish-speaking Greeks of Asia Minor,” *Neohellenism* (Canberra: Australian National University, 1992) içinde, der. John Burke ve Stathis Gauntlett, *Humanities Research Centre, Monograph 5*.
- “The 'Dhidhaskalia Patriki' (1798): an Orthodox Reaction to French Revolutionary Propaganda,” *Middle Eastern Studies* 5 (London: 1969), s. 87-115.
- Copeaux, Etienne. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), çev. Ali Berktaş.
- Çağaptay, Soner. “Kim Türk, kim vatandaş? Erken Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Rejimi Üzerine Bir Çalışma,” *Toplum ve Bilim*, sayı 98, Güz 2003, s. 166-85.
- “Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları,” *Toplum ve Bilim*, sayı 93, Yaz 2002a, s. 218-41.
- “1930'larda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite,” *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002b).
- Çelik, M. Fahreddin. “Ahıska'da Musevi Türkler,” *Çınaraltı* no. 26, 31 Ocak 1942.
- Çetik, Mete. “Cumhuriyet'in kuruluş dönemi Türk milliyetçiliği karşısında *Anadolu Mecmuası*,” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 17, Bahar 2014, s. 71-128.
- Çetinkaya, Y. Doğan. *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), çev. Özgür Bircan.
- “Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleleşmesi,” *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce IV: Milliyetçilik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 91-102.
- Çetinsaya, Gökhan. “Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on the Roots of 'Turkish-Islamic Synthesis' in Modern Turkish Political Thought,” *The Muslim World*, vol. LXXXIX, No. 3-4, Temmuz-Ekim, 1999, s. 350-376.
- Çınar, Metin. *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).
- Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963).
- Dawkins, Richard McGillivray. *Modern Greek In Asia Minor*, 1916.
- Demir, Fevzi. “Osmanlı Kimliği Üzerine Osmanlı'nın Son Tartışması: Osmanlı'nın Hüviyet Cüzdanı Nasıl Olmalı?” *Kebikeç* 10, 2000, 239-254.

- Demirel, Ahmet. *İlk Meclis'in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).
— *Birinci Meclis'te Muhalefet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).
- Demirel, Merâl. "Cami Baykurt," *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünceler Ansiklopedisi VIII: Sol* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), ed. Murat Gültekinil.
- Demirkan, Tarık. *Macar Turancıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).
- Demiröz, Damla. *Savaşın Barışa Giden Yol Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri* (İstanbul: İletişim Yayınları 2007).
- Deringil, Selim. "From Ottoman to Turk: Self-Image and Social Engineering in Turkey," *Making Majorities Constituting the Nation in Japan, Korea, China, Malaysia, Fiji, Turkey and the United States* (Stanford: Stanford University Press, 1998), ed. Dru C. Gladney.
- Digenes Akrites *Günümüze Uzanan Tek Bizans Destanı* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), yayıma hazırlayan Richard C. Dietrich.
- Dimaras, Konstantinos. *O Ελληνικός Ρομαντισμός* [Yunan Romantizmi] (Atina: Ermis, 2009).
- Dinamo, Hasan İzzettin. *Kutsal İsyan* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1990), cilt 5.
- Dressler, Markus. *Türk Aleviliğinin İnşası Oryantalizm, Tarihçilik, Milliyetçilik ve Din Yazımı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), çev. Defne Orhun.
- Duman, Önder. "Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)," *Bilgi*, Bahar 2008, sayı 45, s. 473-90.
- Durgun, Sezgi. *Memalik-i Şahane'den Vatan'a* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011).
- DüNDAR, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).
— "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları," *Toplumsal Tarih*, sayı 91, Temmuz 2001, s. 43-50.
- Η Εξοδος, *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας* [Eksodos, Merkezi ve Güney Küçük Asya Vilayetlerinden Tanıklıklar] (Atina: KMS, 1982), yay. haz. Paschalis Kitromilides, cilt 2.
- Eissenstat, Howard. "Erken Dönem Türk Milliyetçiliğinde Irkçı Düşünce," *Toplumsal Tarih*, sayı 165, Eylül 2007, s. 46-53.
— "Metaphors of Race and Discourse of Nation: Racial Theory and the Beginnings of Nationalism in the Turkish Republic," in Paul Spickard, *Race and Nation; Ethnic Systems in the Modern World* (New York: Routledge, 2005), 239-256.
- Eleftheriadis, Rizos. *Συνασός ήτοι Μελέτη επί των Ηθών και Εθίμων Αυτής* [Sinassos ve Adet ve Gelenekleri Üzerine Çalışma] (Atina: Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, 1879).
- Ellison, Grace. *An English Woman in Angora* (New York: 1923).
- Elöve, Emil. "Türkiyede Din İmtiyazları I. Kısım," *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 10, no: 1-4, 1953.
- Emanuiliadis, İlias K. *Usûl-ı Cedid yani Ellinika Lisanını Yazmak Anlamak Ve Söylemek İçün Usul*, Deri Saadet, Panagiotes Soteriades Matbaası, 1885.
- Ercan, Hikmet Yavuz. "Fener ve Türk Ortodoks Patrikhanesi," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, no. 8-9, 1967.
- Ergene, Teoman. *İstiklâl Harbinde Türk Ortodoksları* (İstanbul: İ. P. Neşriyat, 1951).
- Ergeneli, Adnan. *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993).
- Eröz, Mehmet. *Hristiyanlaşan Türkler* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983).
- Esin, Taylan & Etöz, Zeliha. *1916 Ankara Yangını Felaketin Mantiği* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

- Eski, Mustafa. *Kastamonu Basınında Millî Mücadele'nin Yankıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995).
- Evangelidis, Margaritis. *Υπόμνημα περί των δικαιωμάτων και παθημάτων των εστών του πολιτισμού Μικράς Ασίας και Θράκης* [Küçük Asya ve Trakya'daki Medeniyet Ocaklarının Hakları ve Çilelerine Dair Muhtıra] (Atina: 1918).
- Exertzoglu, Haris. *Εκ δυσμών το Φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)* (Atina: Ekdoseis tou Eikostou Protou, 2015).
— *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi (1861-1922)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), çev. Foti Benlisoy & Stefo Benlisoy.
— "Shifting boundaries: language, community and the 'non-Greek-speaking Greeks,'" *Historiein*, cilt 1, 1999, s. 75-92.
— "Η Διάχυση της Εθνικής Ταυτότητας στις Ορθόδοξες Κοινότητες της Κιλικίας [Kilikya Ortodoks Cemaatlerinde Ulusal Kimliğin Yayılması]," *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* (Atina: 1995-1996), cilt 11, s. 181-238.
- Farasopoulos, Simeon. *Ta Silata*, Atina 1895.
- Fehmi, Hasan. "Anadolu'da Gregoriyen ve Ortodoks Türkler," *Ülkü* cilt 4, no. 22, 1934-1935.
- Fernan, Friedrich-Wilhelm. *Patriarchen am Goldenen Horn Gegenwart und Tradition des Orthodoxen Orients* (Opladen: C. W. Leske Verlag, 1967).
- Fotiadis, Στο Κεσκίν Μάδεν με τον Παπαευθύμιο το Ρασπουτίν του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας [Küçük Asya Helenizminin Raputin'i Papa Eftim'le Keskin Maden'de] (Atina: Εκδοτικός Οίκος Γνώσεις, 1982).
- Fromkin, David. *A Peace to End All Peace* (Henry Holt and Company: New York 2009).
- Galanti, Avram *Vatandaş Türkçe Konuş* (Ankara: Kebikeç Yayınları, 2000).
- Gâye-i Milliye *Tıpkıbasım* (Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2009), yay. haz. Çiğdem Aslan-Mustafa Tokar.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism* (New York: Cornell University Press, 1983).
- Gentizon, Paul. *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1994).
- Georgelin, Hervé. "Perception of the other's fate: what Greek Orthodox refugees from the Ottoman Empire reported about the destruction of Ottoman Armenians," *Journal of Genocide Research* (2008), 10 (1), Mart, 59-75.
- Georgeon, François. "Ulusal Hareketin İki Lideri: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura," *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), çev. Ali Bertay, s. 91-101.
— *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), çev. Alev Er.
- Ryan Gingeras, *Dertli Sahiller Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1912-1923* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), çev. Melike Neva Şellaki.
- Glavinas, Apostolos. *Η Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας* (Otosefal Ortodoks Arnavutluk Kilisesi), Thessaloniki 1985.
- Goloğlu, Mahmut. *Anadolu'nun Millî Devleti Pontos* (Ankara: Kalite Matbaası, 1973).
- Gökalp, Ziya. *Küçük Mecmua I* (Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2009), çeviri-yazı Şahin Filiz.
— *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (Ankara: Devlet Kitapları 1976), haz. İbrahim Kutluk.
— *Türkçülüğün Esasları* (Ankara: Varlık Yayınları, 1968).
- Gökbilgin, Tayyib. *Millî Mücadele Başlarken* (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1965), cilt II.
- Gökçek, Fazıl. *Osmanlı Kapısında Büyümek Ahmet Mithat Efendi'nin Hikâye ve Romanlarında Gayrimüslim Osmanlılar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006).

- Gürpınar, Doğan. "From the Bare and Arid Hills to Anatolia, the Loveable and Beautiful: Kemalist Project of 'National Modernity' in Anatolian Countryside" *Middle Eastern Studies*, Vol. 48, No. 6, 903-926, Kasım 2012.
- Habib, İsmail. *O Zamanlar 1920-1923* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937).
- Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler 1916-1920* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).
- Hatziosif, Hristos. *Συνασός Ιστορία ενός Τόπου Χωρίς Ιστορία* [Sinassos Tarihsiz bir Bölgenin Tarihi] (İrakleio: Panepistimiakes Ekdoseis Kritis, 2005).
- Herzfeld, Michael. *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece* (New York: Pella, 1986).
- Heyd, Uriel. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), çev. Kadir Günay.
— *Foundations of Turkish Nationalism The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (Londra: Luzac & Company Ltd. and The Harvill Press Ltd., 1950).
- Houdaverdoglou-Theodotos, "İ Tourkophonos Elliniki Philologia," *Epetiris Etaireia Vizantinon Spoudon*, Etos Z, Atina, 1930.
- Hovannisian, Richard G. *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (New York: St. Martin's Press, 1992).
- Η Εξοδος Μαρτυρίες από τις Επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας [Exodos İ ve Güney Küçük Asya Vilayetlerinden Tanıklıklar] (Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1982), cilt 2.
- İoanidis, İoanis *Kaisareia Mitropolitleri ve Maalumat-ı Mütenevviya* (Dersaadet: Aleksandros Nomismatidis Matbaası, 1896).
- Iordanoglou, I. "Οι Γκαγκαούροι και η καταγωγή τους [Gagavuzlar ve Kökenleri]," *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (Atina, 1984-1985), s. 391-409.
- Jaeschke, Gotthard. *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989).
"Die Türkisch-Orthodoxe Kirche," *Der Islam* 39, 1964, s. 95-129.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), cilt I.
- Kalaitzis, *Ο Διαβόητος Πάπα-Ευθύμ και τα Κατ' Αυτών Ένας Εφιάλτης της Ρωμιοσύνης* (İstanbul: Εκδόσεις Μητροπόλεως Μύρων, 2013).
- Kalinikos, *Τα Δίκαια του Οικουμενικού Πατριαρχείου εν Τουρκία Μελέται* [Türkiye'deki Ekümenik Patrikhane'nin Hakları] (Konstantinopolis: 1922).
- Kalfoğlu, İ. *Mikra Asia Kitasının Tarihiye Çağrasyı* (Dersaadet: Adelphoi Misailidai, 1899).
- Kamouzis, Dimitris. "Από «Σωτήρας της Φυλής», «Ευεργέτης των Τούρκων»: Ο Βενιζέλος και η Εθνικιστική Ηγετική Ομάδα των Ρωμίων της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930," *DMS* 17, Atina 2011: 151-193.
- Kaplan, Sam. "Ορταδοğu'ya Tutulan Fransız Aynaları: Ermeni ve Türk Belgelerinde Kilikya," *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001) içinde, ed. Esra Özyürek, s. 19-47.
- Karabekir, Kâzım. *Paşaların Kavgası* (İstanbul: Emre Yayınları, 1992).
- Karathanasis, Athanasios. *Καπαδοκίας Τύχαι* [Kapadokya'nın Talihleri] (Selanik: Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 2000).
- Kardaras, Christos D. *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο Αλύτρωτος Ελληνισμός της Μακεδονίας Θράκης-Ηπείρου* [Ekümenik Patrikhane ve Makedonya, Trakya ve Epir'in Esaret Altındaki Helenizmi] (Atina: Επικαιρότητα, 1996).
- Karolidis, Pavlos. *Σημειώσεις τίνες περί της Μικρασιατικής Αρίας Ομοφυλίας* (Atina: Εκδόσεις Κουλτούρα, 2009 [1886]).

- *Glossarion Sinkritikon ton Ellinokappadokikon Lexeon*, İzmir 1885.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), çev. Bahar Tırnakçı.
— *Türk Demokrasi Tarihi* (İstanbul: Afa Yayınları, 1996).
- Kars, Zübeyir. "Kayseri Mutasarrıfı, Adana, Konya ve Sivas Valisi Ahmet Muammer Bey'in Kayseri'nin Çağdaşlaşmasına Katkıları," *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, 2000), s. 269-97.
— *Millî Mücadele'de Kayseri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999).
- "Kayseri Eğitim Tarihi üzerine Bir Deneme," *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, 1998).
- Kechriotis, Vangelis. "Atina'da Kapadokyalı, İzmir'de Atinalı, İstanbul'da Mebus Pavlos Karolidis'in Farklı Kişilik ve Aidiyetleri" *Toplumsal Tarih* 257, Mayıs 2015: 28-35.
- "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Karamanlı Rum Ortodoks Diasporası İzmir Mebusu Emmanouil Emmanouilidis" *Toplumsal Tarih* 251, Kasım 2014, 38-43.
- *The Greeks of İzmir at the End of the Empire A Non-Muslim Ottoman Community Between Autonomy and Patriotism* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Leiden Üniversitesi) 2005.
- Kerimoğlu, Hasan Taner. *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914* (İstanbul: Libra, 2009).
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991).
- Kieser, Hans-Lukas. *Türklüğe İhtida 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).
- Kiryakidu-Nestoros, Alki. *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας. Κρητική Ανάλυση* [Yunan Folklorunun Teorisi. Eleştirel bir Analiz] (Atina: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977).
- Kitromilides, Paschalis. "Greek Irredentism in Asia Minor and Cyprus," *Middle Eastern Studies* 26, no. 1, 1990, s. 3-17.
— "Imagined Communities and the origins of the national question in the Balkans," *European History Quarterly* 19, no. 2, Sage Publications, Londra, 1989.
- Kitromilides, Paschalis & Alexandris, Alexis. "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration," *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, cilt 5, Atina, 1984-85, s. 9-44.
- Kitsikis, Dimitris. *Yunan Propagandası* (İstanbul: Meydan Neşriyat, 1964).
- Kofos, Evangelos. "Attempts At Mending The Greek-Bulgarian Ecclesiastical Schism (1875-1902)," *Balkan Studies*, no. 25, 1984, s. 347-375.
- Kokolakis, Mihalis. "Έλληνες Εθνικιστές και Τούρκοι Αλεβήδες" [Yunan Milliyetçileri ve Türk Alevileri] *Deltio KMS*, cilt 15, Atina, 2008, s. 373-435.
- Koman, M. Mesud. "Anadolu Hristiyanlarında İslam ve Türk Adları," *Konya Halkevi Dergisi* no. 3, İkinciyeşrin 1936.
- Konortas, Paraskevas. "'Tarihi Uzlaşma'dan 'Entente Cordiale'e? İstanbul Ortodoks Patrikhanesi ile Osmanlı İdaresi arasında İdeolojik ve Siyasi Amaç Birliği (15. yüzyıl ortası-16. yüzyıl sonu)" *Tarihi, Siyasi, Dini ve Hukuki açıdan Ekümenik Patrikhane* (İstanbul: İletişim Yayınları 2011), der. Cengiz Aktar, s. 27-68.
- Kontogiannis, Pandelis. *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας* [Küçük Asya Coğrafyası] (Atina: 1921).
— *Η Ελληνικότης των νομών Προύσης και Σμύρνης* [İzmir ve Bursa Vilayetlerinin Helenliği] (Atina: Vivliopoleion Ioannou N. Sideri, 1919).
- Kouroupi, M. & Balta, E. *Ελληνορθόδοξες Κοινότητες της Καπαδοκίας I. Περιφέρεια Προκοπίου* [Kapadokya'nın Rum Ortodoks Cemaatleri Ürgüp Yöresi] (Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 2001).

- Krinopoulos, Sokratis. *Τα Φερταίκενα Υπο Εθνολογικήν και Φιλολογικήν Άποψη Εξεταζόμενα* [Etnolojik ve Filolojik Açından Fertek] (Atina: 1889).
- Kritikos, Giorgos. "Motives For The Compulsory Exchange," *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* (Atina: 1999-2000), sayı 13, s. 209-24.
- Kushner, David. *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908* (Londra: Frank Cass&Co. Ltd., 1977).
- Küçük, Hülya. *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler* (İstanbul: Kitap Yayınevi 2003).
- Ladas, Stephen P. *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: The Macmillan Company, 1932).
- Lameris, K. G. *Το Μικρασιατικόν Πρόβλημα* [Küçük Asya Sorunu] (Atina: 1918).
- Landau, Jacob M. *Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).
- *Les Atrocités Kémalistes dans les réjions du Pont et dans le reste de l'Anatolie* (Constantinople: Patriarcat Oecumenique, 1922).
- *Les Droits des Minorités en Turquie*, Bureau de Presse de la Délégation Turque, Lausanne : Imprimerie Henri Held, 1922).
- *Les Minorités en Turquie*, Turc-Yourdou de Lausanne, Lausanne: Dr. A. Bovard-Giddey Imp-rimeur, 1920).
- *Les Persécutions Des Chrétiens, l' Archevêque-Metropolitain de Smyrne Mgr. Chrysostomos*, 1919.
- *Les Turcs et Les Revendications Greques* (Paris : Imprimerie A. G. L'Hoir, 1919).
- Levidis, Anastasios. *Istorikon Dokimion A' Eklisiastiki Istoría*, Atina 1885.
— *AI en Monolithois Monai tis Kappadokias kai Likaonias*, İstanbul 1889.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1961).
- Livanios, Dimitris. "Conquering the souls': nationalism and Greek guerilla warfare in Ottoman Macedonia, 1904-1908," *BMGS* 23 (1999) s. 195-221.
- Macar, Elçin. *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi* (İstanbul: İletişim Yayınları 2003).
- Maksudyan, Nazan. *Türklüğü Ölçmek Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin İrkçi Çehresi (1925-1939)* (İstanbul, Metis Yayınları, 2007).
- Manof, Atanas. *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)* (Ankara: Varlık Neşriyat, 1939).
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).
- Matalas, Paraskevas. *Έθνος και Ορθοδοξία* [Ulus ve Ortodokslik] (Herakleion: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ηρακλείου, 2002).
- Mavropoulos, D. *Πατριαρχικά Σελίδες Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον από 1878-1949* (Atina: 1960).
- *Mémoires Du Patriarcat Ecuménique Relatifs a la Situation Des Chrétiens d'Anatolie*, Bulletin Du Bureau de la Presse Patriarcal Au Sujet de la Même Question (Constantinople: 1922).
- Meriç, R. Melül. "Mimar Sinan'ın Hayatı," *Ülkü*, cilt 11, no. 63, Mayıs 1938, s. 195-206.
- Merlie, Melpo Logotheti. "Οι Ελληνικές Κοινότητες στη Σύγχρονη Καππαδοκία" [Çağdaş Kap-padokya'da Helen Cemaatleri] (Atina: Δελτίο ΚΜΣ, 1977), cilt 1, s. 29-74.
- Mert, Özgür. "Türk Ortodoksları," Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2005.
- Metin, Ömer. "Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Romanya Türklerinin Göçüne Dair Faaliyetleri," *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 2012, sayı 35, s. 125-43.
- *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον ο Αστήρ 1914* [Yıldız. Küçük Asya Salnamesi 1914] (Constanti-nople: Protopapa & Sas, 1913).

- *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον ο Αστήρ 1913* [Yıldız. Küçük Asya Salnamesi 1913] (Constanti-nople: Protopapa & Sas, 1912).
- Minaidis, Minas. "Ο παπα-Ευθύμ [Papa Eftim]," *Θρακική Επετηρίδα* (Komotini: 1983), cilt 4.
- Misailidis, Evangelinos. *Seyreyle Dünyayı Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-u Cefakeş* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1988).
- *Muhacirname Karamanlı Muhacirler için Şiirin Sedası* (İstanbul: istos yayın, 2016), haz. Evan-gelia Balta ve Aytek Soner Alpan, .
- *Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukavele-nameler, Muhtelit Mübadele Komisyonu Kararları, Bitaraf Azaların Hakem Kararları* (Damga Matbaası, 1937), der. Mehmed Esad Atuner.
- Nabi, Yaşar. *Balkanlar ve Türklük* (Ankara: Ulus Basımevi, 1936).
- Nadi, Nadir. *Perde Aralığından* (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1965).
- Nanakis, Andreas. "Venizelos and Church-State Relations," *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statemanship* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006), ed. Paschalis M. Kitromilides.
— *Η Χηρεία του Οικουμενικού Θρόνου και η Εκλογή του Μελέτιου Μεταξάκη 1918-1922* (Se-lanik: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, 1991).
- *Nevşehir Mekteplerinin Dersaadet Ephoriasının Yüzüncü Sene-i Devriyesi 1820-1920* (Dersa-adet: Anatoli Matbaası, 1920).
- Nişanyan, Sevan. "Kemalist Düşüncede Türk Milleti Kavramı," *Türkiye Günlüğü*, no. 33, Mart-Nisan 1995, s. 127-141.
- Nur, Rıza. *Hayat ve Hatıratım* (İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1967), cilt 3.
- Okutan, M. Çağatay. *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Ya-yınları, 2004).
- Ongan, H. "Şer'îye sicillerinde geçen Türkçe kişi adları," *Türk Etnografya Dergisi* I, 1956.
- Oran, Baskın. *Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme* (Ankara: Dost Kitabevi, 1988).
- Öğün, Süleyman Seyfi. "Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü," *Cumhuri-yet, Demokrasi, Kimlik* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997), der. Nuri Bilgin.
- Önder, Ali Rıza. *Kayseri Basın Tarihi* (Ankara: 1972).
- Önen, Ragıp. "Bor Halil Nuri bey Kütüphanesi'ndeki Mahkeme-i Şer'îye Sicilleri ve Bunlarda Görülen Türkçe Kişi ve Köy İsimleri," *Türk Etnografya Dergisi* no. III, 1958, s. 107-10.
- Özbudun, Ergun. "Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997) içinde, der. Nuri Bilgin.
- Özdemir, Mehmet. *Millî Mücadele'de Develi* (Ankara: 1973).
- Özel, Sabahattin. *Millî Mücadelede Trabzon* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991).
- Özkan, Nevzat. "Gagavuz yazı dilinin kurucusu Mihail Çakır," *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 2014, sayı 43, s. 43-9.
- Papa Eftim, *Atenagoras'ın Organı Elefteri Foni Gazetesine Cevabım ve Fener Patrikhanesi ile Rumluğun İçyüzü* (İstanbul: Ata'nın Yurdu Yayınları, 1959).
— *Türk Ortodoksları Ruhani Reisi Papa Eftim'in Kıbrıs Hakkındaki Görüşleri* (İstanbul: 1958).
— *Papa Eftim Efendi'nin Ortodoks Ahaliye Müracaatı ve Patrikhaneye Karşı Müdafaa-namesi* (İstanbul: 1924).
- Papa Neofitos, *Ethniki Simfona iti Thrini Pontion, Smirnaion kai en genei panton ton Antallak-simon Prosfigon* (Selanik: Tipois M. Triantafyllou & Sia, 1924).

- Papadopoulos, A. A. *Ο Υπόδουλος Ελληνισμός της Ασιατικής Ελλάδος Ο Ελληνισμός της Ασιατικής Ελλάδος Εθνικός και Γλωσσικός Εξεταζόμενος* [Ulusal ve Dilsel Açıdan Asya Yunanistan'ında Esaret Altındaki Yunanlar] (Atina: Βιβλιοπωλείον Ιωαν. Ν. Σιδέρη, 1919).
- Papailias, Penelope. "Mülteci Belleği veya Bir Yunan Kurumu Üzerine Notlar," *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası* (İstanbul: İletişim Yayınları 2012), der. Esra Özyürek, s. 267-297.
- Papoulides, K. K. "Manuscripts 167 and 168 from the Russian Archaeological Institute in Constantinople," *Balkan Studies* 20, 1979, s. 133-40.
- *Η Περιθάλψις και Εγκατάστασις των εν Τουρκία Προσφύγων του Ευρωπαϊκού Πολέμου 1918-1921* [Avrupa Savaşı'nın Türkiye'deki Mültecilerinin İyileştirilmesi ve İskânı 1918-1921] (Constantinople: Τυπογραφείο Κ. Μακρίδου και Ι. Αλευροπούλου, 1921).
- Petropoulos, J. A. "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking 1922-1930," *Byzantine and Modern Greek Studies* 2, 1976, s. 135-60.
- Petropoulou, Ioanna. "Cultural and Intellectual Life in 19th Century Cappadocia a Sketch," Loula Kipraïou (ed) *Cappadocia a Travel in the Christian East* (Atina: Adam Editions 1993).
— "Ο Εξελληνισμός-Εξαρχαϊσμός των Ονομάτων στην Καππαδοκία τον δέκατο ένατο αιώνα [19. yüzyılda Kapadokya'da İsimlerin Helenleştirilmesi ve Antikleştirilmesi]," *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, vol. 7, 1988-1989, s. 141-200.
- *Pontus Meselesi* (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995), ed. Yılmaz Kurt.
- Poole, Stanley Lane. *The People of Turkey: Twenty Years' Residence Among the Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians* (Londra: 1878), ed. John Murray, cilt 2.
- Price, Claire. *The Rebirth of Turkey* (New York: T. Seltzer, 1923).
- Psomiades, Harry. *The Eastern Question The Last Phase* (Selanik: Institute for Balkan Studies, 1968).
- Psomiades, Harry. "The Ecumenical Patriarchate Under the Turkish Republic: The First Ten Years," *Balkan Studies* 2, 1961, s. 47-70.
- Rodrigue, Aron. "Reflections on millets and minorities Ottoman legacies," *Turkey between Nationalism and Globalization* (Londra: Routledge, 2013) içinde, der. Riva Kastoryano, s. 36-46.
- Rüstem, A. "The Future of the Ecumenical Patriarchate," *Foreign Affairs* 3, 1925, s. 604-10.
- Salaville, Séverien. & Dallegio, Eugène. *Karamanlidika, Bibliographie Analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs I (1584-1850) (Atina: 1958); II (1851-1865) (Atina: 1966); III (1866-1900) (Atina: 1974).*
- Sarı, Muhammed. *Yakın Dönem Türk Siyasi Tarihinde Cami (Baykurt) Bey* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015).
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996).
- Schliklin, Jean. *Angora... L'aube de la Turquie Nouvelle (1919-1922)* (Paris: Berger-Levrault Editeurs, 1922).
- Serarslan, Halim. *Hamdullah Subhi Tanrıöver* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995).
- Sevik, İsmail Habib. *Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999) içinde, der. Mustafa Eski.
- Shissler, Holly. *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), çev. Taciser Ulaş Belge.
- Sidiropoulos, Fokion. *Τα Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα στην Κωνσταντινούπολη, Η πορεία τους στον εικοστό αιώνα* (Atina: ΙΜΕ, 1999).

- Skopetea, Elli. *Fallmerayer Τεχνάσματα του Αντύπαλου Δέους* (Atina: 1999).
- Smith, Llewelyn. *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922* (London: Hurst & Company, 1998).
- Sofuoğlu, Adnan. *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri* (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1996).
- Sonyel, Salahi. *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire* (Ankara: Publications of Turkish Historical Society, 1993).
- Sönmez, Banu İşlet. *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007).
- Spataris, Haris. *Biz İstanbullular Böyleyiz! Fener'den Anılar 1906-1922* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), çev. İro Kaplangı.
- Stamatopoulos, Dimitris. "Holy Canons or General Regulations? The Ecumenical Patriarchate vis-à-vis the Challenge of Secularization in the Nineteenth Century" *Innovation in the Orthodox Christian Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice* (London: Ashgate 2012), ed. T. S. Willert & L. Molokotos-Liederman, s. 143-162.
— "The Bulgarian Schism Revisited," *Modern Greek Studies Yearbook* (Minneapolis: University of Minnesota 2008/2009), cilt 24/25, s. 105-125.
- *Statistique des Expulsions des Populations Greques de la Turquie Durant les Guerres Balkaniques et Européenne*, Patriarcat Oecuménique, Constantinople 1920.
- Sunata, İ. Hakkı. *İstanbul'da İşgal Yılları* (İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006).
- Suphi, Hamdullah. *Dağ Yolu (Birinci Kitap)* (İstanbul: Türk Ocakları Hars Hey'eti Neşriyatı, 1929).
- *Συνοπτική Έκθεσις των Διωγμών και Σφαγών του Πόντου 1914-1922* [Pontus'taki Tehcir ve Katliamlar üzerine Kısa Rapor 1914-1922] (Constantinople: Τύποις Π.Αγγελίδου, 1922).
- Svolopoulos, Konstantinos *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945* [Yunan Dış Politikası 1900-1945] (Atina: Βιβλιοπολείον της Εστίας 1994).
- Şahin, M. Süreyya. *Fener Patrikhânesi ve Türkiye* (İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 1980).
- Şişmanoğlu Şimşek, Şehnaz. "The Anatoli Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press," *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books* (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010), ed. Evangelia Balta & Matthias Kappler, s. 109-123.
- Yeşilyurt, Süleyman. *Atatürkten Bugüne Bilinmeyen Yönleriyle Türk Hristiyanlarının Patrikhanesi* (Ankara: 1995).
- Tachau, Frank. "The Search for National Identity Among the Turks," *Die Welt des Islams* (1963), cilt 8, sayı 3, s. 165-176.
- Tanör, Bülent. *Kurtuluş Üzerine 10 Konferans (Türkiye 1918-1923)* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997).
- Texier, Charles. *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002), çev. Ali Suat, 3. Cilt.
- *The Black Book* (Constantinople: The Ecumenical Patriarchate of Constantinople, 1920).
- *The Liberation of the Greek People in Turkey*, The London Committee of Unredeemed Greeks (Manchester and London: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919).
- Theotokas, Georgios. *Leonis*, Atina, 1992 (1940) [Yorgos Theotokas, *Leonis* (İstanbul: istos yayın, 2013), çev. Damla Demirozü.
- *To Αρχαίον του Εθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσόστομου* [İzmir Milli Şehidi Hrisostomos'un Arşivi] (Atina: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2000), cilt 3.
- [Togan] Ahmet Zeki Velidi, "Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait," *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul: 1928), cilt II.

- “Oğuzların Hiristiyanlığı Meselesine Dair,” *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul: 1928), cilt II.
- Τογρού τινίυν ταλιμύ [Doğru Dinin Talimi] (Asitane: Kudüs Şerifin Basmahanesi, 1839).
 - Toynbee, Arnold J. *The Western Question in Greece and Turkey* (New York: 1970).
 - Troçki, Lev. *Balkan Savaşları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), çev. Tansel Güney.
 - Tsalikoglou, Emmanouil. *Ελληνικά Εκπαιδευτήρια και Ελληνορθόδοξοι Κοινότητες της Περιφέρειας Καισαρείας* [Kayseri bölgesinde Helen Mektepleri ve Helen Ortodoks Cemaatleri] (Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1976).
 - Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981).
 - *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923* (Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995), ed. Fahri Çoker, cilt III.
 - Tzedopoulos, Yorgos. “Public secrets: Crypto-Christianity in the Pontos,” *Deltio KMS*, cilt 16, Atina: 2009, s. 165-210.
 - Uçar, Ahmet. *Milli Mücadele'den 12 Mart'a Konya'da Siyasi Sürgünler* (İstanbul: Tez Yayınları, 2001).
 - Ülker, Erol. “Assimilation of the Muslim communities in the first decade of the Turkish Republic (1923-1934),” *European Journal of Turkish Studies*, URL: <http://www.ejts.org/document822.html>
 - Üstel, Füsun. *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).
 - “Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu,” *Tarih ve Toplum*, cilt 19, no. 109, 1993.
 - Valavanis, Ioakim. *Μικρασιατικά* (Atina: Τύποις Αδελφών Πέρρη, 1891).
 - Valsamis, *Οι Πατριάρχες του Γένους* [Soyun Patrikleri] (Volos: Εκκλησιαστική Βιβλιοθήκη Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος, 1995).
 - Velikov, Stefan. *Kemalist İhtilal ve Bulgaristan 1918-1922* (İstanbul: Kitap Yayınları, 1969), çev. Naime Yılmaer.
 - Veloudis, Georgios. *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η Γένεση του Ελληνικού Ιστορισμού* [Jacob Philipp Fallmerayer ve Yunan Tarihsiciliğinin Doğuşu] (Atina: E.M.N.E.-Mνήμων, 1982).
 - Yalçın, Hüseyin Cahit. *Tanıdıklarım* (İstanbul: YKY, 2001).
 - Yavuz, Nuri. “Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Gagavuzlar,” *Akademik Bakış*, cilt 4, sayı 10, 7, Kış 2010, s. 177-84.
 - Yerasimos, Stefanos. “Pontus Meselesi (1919-1923),” *Milliyetler ve Sınırlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).
 - Yıldız, Ahmet. “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).
 - Yüst, K. *Kemalist Anadolu Basını* (Ankara: ÇGD Yayınları, 1995), ed. Orhan Koloğlu.
 - Walters, Philip. “The Living Church 1922-1946,” *Religion, State & Society*, vol. 6, no. 4, 1978, s. 235-243.
 - Zervos, J. *Hellenism in Pontos* (Atina: Printing Office “Hestia,” 1920).
 - Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), çev. Yasemin Saner.
 - “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları,” *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce II: Kemalizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001) içinde, der. Ahmet İnsel, s. 44-55.
 - “Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938,” *Ottoman Past and Today's Turkey* (2000), ed. K.H. Karpat, s. 150-179.

- “Ottoman Labour Battalions in World War I,” *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* (Zürich: 2002), ed. H.-L. Kieser ve D. J. Schaller.
- Milli Mücadelede İttihatçılık* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995).